

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ  
ДЕННА ФОРМА НАВЧАННЯ**

**ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ**

**Завідувач кафедри**

\_\_\_\_\_ Лихова С.Я.

«\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2020 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА  
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «МАГІСТР»  
ЗА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ  
«Правоохоронна діяльність»**

**Тема: «Об’єктивна сторона кримінального правопорушення»**

Виконавець: студент 2 курсу, групи ПР-202 Парнюк Володимир Олегович

Керівник: к.ю.н., доцент кафедри кримінального права і процесу  
Лисько Тетяна Давидівна

**Київ–2020**

# НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет  
Кафедра кримінального права і процесу  
Освітньо-професійної програми «Правоохоронна діяльність»

ЗАТВЕРДЖУЮ  
Завідувач кафедри  
\_\_\_\_\_ Лихова С.Я.  
« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2020 р.

## ЗАВДАННЯ

### на виконання кваліфікаційної роботи

Парнюка Володимира Олеговича

1. Тема роботи «Об'єктивна сторона кримінального правопорушення», затверджена наказом ректора від 24 вересня 2020 р. № 1771/ст.
2. Термін виконання та захисту роботи: з 05 жовтня 2020 р. по 13 грудня 2020 р.; з 21 грудня по 27 грудня 2020 року.
3. Вихідні дані роботи: монографічна наукова література, нормативно-правові акти, нормативно-правові акти міжнародного характеру, узагальнення судової практики.
4. Зміст пояснювальної записки: аналітичний огляд юридичних джерел з тематики кваліфікаційної роботи. Дослідження об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, визначення проблемних питань, особливостей основних та додаткових ознак об'єктивної сторони на основі аналізу чинного законодавства України, наукової літератури та практики застосування кримінального закону.

## 5. Календарний план-графік

№ пор	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Вибрати тему кваліфікаційної роботи	до 01.10.2020	виконано
2	Затвердити тему і план роботи у наукового керівника	до 05.10.2020	виконано
3	Визначити статистичну, інформаційну базу дослідження скласти бібліографію	до 26.10.2020	виконано
4	Оформити і обговорити з науковим керівником перший розділ роботи	до 30.10.2020	виконано
5	Оформити і обговорити з науковим керівником другий розділ роботи	до 11.11.2020	виконано
6	Оформити і обговорити з науковим керівником третій розділ роботи	до 20.11.2020	виконано
7	Доопрацювати роботу, оформити її кінцевий варіант	до 29.11.2020	виконано
8	Отримати відгук керівника та рецензії	до 05.12.2020	виконано
9	Підготувати доповідь на захист	до 10.12.2020	виконано

## 6. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант (посада, П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Консультанти з окремих розділів не залучались			

7. Дата видачі завдання: 05.10.2020 р.

Керівник кваліфікаційної роботи

к.ю.н., доцент кафедри  
кримінального права і процесу  
Лисько Тетяна Давидівна\_\_\_\_\_  
(підпис)

Завдання прийняв до виконання

\_\_\_\_\_  
Парнюк Володимир Олегович

(підпис)

## РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Об'єктивна сторона кримінального правопорушення»: 98 сторінок, 91 використане джерело.

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА, ДІЯННЯ, НАСЛІДКИ, ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК, СПОСІБ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ОБСТАНОВКА, ЧАС, МІСЦЕ, ЗАСОБИ ТА ЗНАРЯДДА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.

Об'єктом дослідження є кримінальне правопорушення і визначення його об'єктивної сторони. Предметом дослідження є характеристика ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Метою дослідження є комплексна розробка науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо удосконалення розкриття поняття, значення та ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення як обов'язкового елемента складу кримінального правопорушення.

Методи дослідження: системно-структурний, діалектичний метод пізнання; метод системного аналізу; порівняльно-правовий метод; юридичний (догматичний) метод.

Правильність визначення ступеню складності вчиненого кримінального правопорушення і призначення відповідного покарання судом залежить від трактування ознак об'єктивної сторони. Це зумовлює актуальність даної роботи. Розробка наукою кримінального права проблем об'єктивної сторони кримінального правопорушення пов'язана із важливою роллю зовнішнього вираження кримінально протиправної поведінки як елемента складу кримінального правопорушення, критерію відмежування одного кримінального правопорушення від іншого та злочинного діяння від незлочинного..

## ЗМІСТ

<u>ВСТУП .....</u>	<u>6</u>
<u>РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ</u> <u>КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ. ....</u>	<u>10</u>
Висновки до розділу 1.....	28
<u>РОЗДІЛ II. ОBOB'ЯЗKOBІ OЗНАKИ OБ'ЄKТИBHOЇ CTOPOНИ CКЛAДУ</u> <u>КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....</u>	<u>299</u>
<u>2.1. Суспільно-небезпечне діяння (дія або бездіяльність), його форми та</u> <u>ознаки.....</u>	<u>29</u>
9	
<u>2.2. Суспільно небезпечні наслідки.....</u>	<u>36</u>
<u>2.3. Причинний зв'язок між дією або бездіяльністю та настанням суспільно-</u> <u>небезпечних</u> <u>наслідків.....</u>	<u>443</u>
Висновки до розділу 2.....	53
<u>РОЗДІЛ III. ФАКУЛЬТАТИВНІ OЗНАKИ OБ'ЄKТИBHOЇ CTOPOНИ CКЛAДУ</u> <u>КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ .....</u>	<u>55</u>
<u>3.1. Місце вчинення кримінального правопорушення.....</u>	<u>55</u>
<u>3.2 Час вчинення кримінального правопорушення .....</u>	<u>598</u>
<u>3.3 Обстановка вчинення кримінального правопорушення .....</u>	<u>665</u>
<u>3.4 Знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення .....</u>	<u>67</u>
<u>3.5 Способи вчинення кримінального правопорушення.....</u>	<u>77</u>
Висновки до розділу 3.....	83
<u>ВИСНОВКИ.....</u>	<u>875</u>
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</u>	<u>91</u>

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Об'єктивна сторона кримінального правопорушення є найголовнішою у практичній діяльності складовою. Адже саме через дослідження об'єктивної сторони можна зробити узагальнення про зміст інших частин складу кримінального правопорушення: об'єкта, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Лише по матеріальних відбитках і слідах, що залишаються після вчинення кримінального правопорушення, можна зробити висновки по кримінальній справі. А відбитки та сліди кримінального правопорушення – це зовнішня сторона кримінального правопорушення, відбиток негативних наслідків поведінки злочинця.

Саме тоді, коли у вчиненому негативному діянні особи встановлюють ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, можна говорити про притягнення особи до кримінальної відповідальності. Лише при наявності об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, виникають підстави для притягнення злочинця до кримінальної відповідальності.

У зв'язку із вищезазначеним, має місце принцип об'єктивізації кримінальної відповідальності, тобто об'єктивна відповідальність за кримінальне правопорушення.

Факт небезпеки кримінального правопорушення щодо суспільства визначають в основному ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Саме об'єктивна сторона вчинення кримінального правопорушення відіграє головну роль у тому як правильно кваліфікують вчинене, як виділити злочинні та незлочинні дії.

Отже, правильність визначення ступеню складності вчиненого кримінального правопорушення і призначення відповідного покарання судом

залежить від трактування ознак об'єктивної сторони. Все це і зумовлює актуальність даної роботи.

Не потребує додаткової аргументації теза, що навколишній світ людина здатна змінювати лише своєю діяльністю, а впливати на суспільні відносини – соціально значимою поведінкою. Поза такою поведінкою неможливе й злочинне посягання на об'єкти, що охороняються кримінальним законом. Однак, оцінка дій (бездіяльності) особи як злочинця залежить від наявності в них певних передбачених законом ознак, притаманних безпосередньо діяльності суб'єкта та зовнішнім умовам її протікання. У складі кримінального правопорушення ці ознаки охоплюються таким елементом, як об'єктивна сторона. Актуальність розробки наукою кримінального права проблем об'єктивної сторони кримінального правопорушення (загальнотеоретичних та тих, що стосуються кримінально-правової характеристики конкретних видів кримінальних правопорушень) обумовлюється роллю зовнішнього вираження кримінально протиправної поведінки, елементу складу кримінального правопорушення, критерію відмежування одного кримінального правопорушення від іншого й злочинного діяння від незлочинного. Зазначений елемент складу кримінального правопорушення описано кримінально-правовою наукою досить детально. Зокрема, його дослідження здійснювалися в роботах М. Ковальова, В. Кудрявцева, Н. Кузнецової, Г. Тімейка, А. Тер-Акопова, В. Малініна та О. Парфенова, М. Панова, Н. Ярмиш тощо.

Однак, увага науковців, приділена цьому елементу складу кримінального правопорушення не усуває, тим не менш, необхідності продовжити дослідження загальнотеоретичних положень вчення про об'єктивну сторону кримінального правопорушення. Зокрема, це стосується визначення її загального поняття. Відмінності між існуючими дефініціями об'єктивної сторони кримінального правопорушення полягають, перш за все, в ступені конкретизації авторами їх змісту, а також в обсязі відображення її ознак. У сучасній літературі одним з найбільш розгорнутих та деталізованих є визначення, запропоноване Л. Гаухманом: це сукупність зовнішніх, об'єктивних,

соціально значимих, таких, що виражають суспільну небезпеку, суттєвих, типових для даного виду кримінального правопорушення ознак, передбачених кримінальним законом і – при бланкетності диспозиції статті Особливої частини КК – в інших законах та (або) інших нормативних правових актах, які характеризують кримінальне правопорушення як закінчений та вчинений виконавцем (виконавцями). На жаль, наведене визначення є досить громіздким, а тому незручним для вживання. Окрім того, тавтологічною в ньому виглядає ознака «об'єктивність».

Хоча й вірними по суті, однак досить абстрактними виглядають визначення об'єктивної сторони як характеристики кримінальним законом зовнішніх ознак кримінального протиправного діяння [20, 131], сукупності юридично значущих ознак, що характеризують зовнішню сторону кримінального протиправного діяння. В інших, формулюваннях змістовна характеристика об'єктивної сторони поєднується з її предметним наповненням, що робить їх більш конкретними. Однак, при цьому не всі запропоновані дефініції мають достатню універсальність.

**Об'єктом дослідження** є кримінальне правопорушення і визначення його об'єктивної сторони.

**Предметом дослідження** є характеристика ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

При написанні кваліфікаційної роботи використовувались різноманітні наукові **методи**, серед них особливе місце зайняв системно-структурний, діалектичний метод пізнання; метод системного аналізу; порівняльно-правовий метод; юридичний (догматичний) метод тощо.

**Для визначення основних завдань даного дослідження, необхідно:**

а) Дати визначення поняття об'єктивної сторони кримінального правопорушення, розглянути обов'язкові і факультативні ознаки об'єктивної сторони;

б) Дати визначення поняття суспільно-небезпечного діяння, розкрити зміст його форм (дії або бездіяльність);

в) Дати визначення поняття суспільно-небезпечного наслідки і його видів;

г) Проаналізувати причинний зв'язок та його кримінально-правове значення, розглянути вплив непереборної сили фізичного і психічного примусу на кримінальну відповідальність;

д) Зробити аналіз факультативних ознак об'єктивної сторони та визначити їх значення;

**Мета дослідження** полягає в розкритті поняття, значення та ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення як обов'язкового елемента складу кримінального правопорушення.

**Наукова новизна роботи** полягає в тому, що дана робота є комплексним дослідженням теоретичних і практичних проблем об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Робота є комплексним дослідженням, в якому досліджується об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення на базі новітнього законодавства, в умовах сучасних суспільних відносин.

В кваліфікаційній роботі комплексно досліджуються такі ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як час, місце, обстановка, знаряддя, засоби і спосіб вчинення кримінального правопорушення. В роботі дані загальнотеоретичні поняття часу, місця та обстановки вчинення правопорушення, розкрито їх ознаки та характеристики.

**Структурно робота** складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

## РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це сукупність передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання.

Різні автори дають свої тлумачення цього поняття.

Так, визначення, сформульоване Г.Тімейком, який пише, що «об'єктивна сторона кримінального правопорушення є зовнішнім актом злочинного діяння, що протікає в певних умовах місця, часу й обстановки» [83, 6], придатне лише для формальних складів кримінальних правопорушень. Незавершеною виглядає й думка П. Гришаєва, який вказує, що об'єктивна сторона складається із суспільно небезпечного діяння, що завдає або здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також з умов та обставин завдання такої шкоди. У цьому випадку вказано лише деякі (однак, не всі) ознаки, притаманні об'єктивній стороні кримінального правопорушення [25, 38].

Кримінальне правопорушення, як і будь-який інший акт вольової поведінки особи, представляє собою певну єдність фізичної і психічної сторін дій. Зовнішня, тобто фізична сторона – це проявлення людської поведінки в об'єктивній дійсності, що виражене у формі дій чи бездіяльності, які спрямовані на зміну соціального середовища. Внутрішня, психічна – це такі психічні процеси, що відбуваються у свідомості особи, а також дають характеристику її волі і відображують поведінку. Ознаки, які притаманні фізичній стороні, належать до ознак об'єктивної сторони, а які властиві психічній стороні – до ознак суб'єктивної сторони [5, 36].

Дана магістерська робота акцентована лише на розгляді об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Наприклад, ознаки, що характерні для зовнішнього прояву кримінального правопорушення,

відображають зміни навколишнього середовища, які сприяють вчиненню кримінального правопорушення і самі дії, подія кримінального правопорушення. Можна визначити такі ключові поняття, як:

1. Дія – активна поведінка особи, що має суспільне значення і має у складі зусилля самої особи, використання зусиль іншої людини, можливе використання механізмів, техніки, природних сил і тварин.

2. Бездіяльність – тобто пасивна поведінка, процес невиконання покладених професійних чи інших обов'язків.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішній акт суспільно небезпечного зазіхання на об'єкт, що охороняється кримінальним правом.

Об'єктивну сторону складають такі елементи:

1. Дії, що становлять загрозу безпеці громадян;
2. Наслідки кримінального правопорушення;
3. Причинний зв'язок між діями злочинця і наслідками цих дій;
4. Місце скоєння кримінального правопорушення, час, обстановка і знаряддя, засоби та способи вчинення суспільно небезпечного діяння.

Перелічені вище елементи об'єктивної сторони кримінального правопорушення мають за мету:

1. Встановити склад кримінального правопорушення, щоб мати підстави для порушення кримінальної справи;
2. Правильно кваліфікувати вчинені кримінальні правопорушення.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення виступає важливою передумовою кримінальної відповідальності, це своєрідне підґрунтя для кримінальної відповідальності, без якого вона взагалі не існує. Це основний критерій в оцінці намірів і цілей злочинця, в оцінці його суб'єктивної сторони [19, 128].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення займає далеко не останнє місце для кримінального права, суть полягає в тому, що вона є складовою частиною складу кримінального правопорушення і входить до

підстав для порушення кримінальної справи, це означає, що до кримінальної відповідальності особа притягується в тому разі, коли у вчиненому злочині встановлюються усі необхідні ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, саме вона грає головну роль у процесі кваліфікації злочинних дій особи, відокремлення злочинних дій від незлочинних і практично визначає наскільки суворим буде вирок по справі, який встановлюється в санкціях статей КК України за відповідні дії злочинців.

В юридичній літературі говориться про те, що конкретні вираження поведінки злочинців мають різний характер і окреслюються відповідним способом злочиння. Авторами зазначено, що дія являється головною формою вчинення кримінального правопорушення у часі і просторі і за матеріальним значенням кримінальні правопорушення можуть вчинятись фізично, за допомогою слів та жестів.

Об'єктивні форми кримінального правопорушення завжди на першому місці при боротьбі зі злочинністю, бо згідно з КПК України, кожне кримінальне правопорушення має всебічно розслідуватись. З цією метою вищезазначений закон дає змогу використовувати такі природничі науки: фізику, хімію, медицину тощо.

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – основна складова у практичній діяльності складу кримінального правопорушення. Через аналіз об'єктивної сторони роблять висновок про суть інших елементів складу кримінального правопорушення. Адже, будь-який вирок у кримінальній справі ставиться винятково по матеріальних слідах, що залишаються після скоєння кримінального правопорушення. Сліди відображають зовнішній бік кримінального правопорушення [43, 78].

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення повсякчас має зв'язок із зовнішнім проявом небезпечних для суспільства і протиправних дій людини у формі дії або бездіяльності, що зумовлене відповідним станом психіки такої особи. Це вольова поведінка, яка завдає або збирається завдати шкоди тим чи іншим цінностям, які охороняються кримінальним законом.

Кримінальне правопорушення – це тільки небезпечні дії особи, сюди не входять думки чи наміри.

Дії, що становлять небезпеку суспільству або ж відсутність певних дій є кримінальним правопорушенням у тому випадку, якщо це передбачено кримінальним законодавством, що є певним підґрунтям побудови складу кримінального правопорушення. У диспозиції статей Особливої частини КК практично завжди описані тільки ознаки об'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення.

*Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення* - це спільність ознак, що дають характеристику зовнішній стороні кримінального правопорушення. Ознаками, що дають характеристику об'єктивної сторони, які присутні майже у всіх кримінальних правопорушеннях, вважаються:

- 1) діяння особи, що становить небезпеку для суспільства [74, 130] ;
- 2) таке діяння людини, що вчинене відповідним способом, у відповідний час, у відповідному місці із застосуванням певних предметів, знарядь або засобів;
- 3) діяння особи, що загрожує суспільно небезпечними наслідками;
- 4) діяння, що становлять небезпеку для суспільства і наслідки повинні мати причинний зв'язок. Але не всі перелічені ознаки об'єктивної сторони присутні у кожному складі кримінального правопорушення, і через це не всі стають значимими для кваліфікації [5, 99].

Якщо взяти теоретичну сторону кримінального права, то ознаки, що зазначені вище, мають поділ на:

1. **Обов'язкові ознаки** – такі дії, що мають загрозу для суспільства і наслідки, що від них виходять. Вони чітко прописані законом і витікають із його суті і повинні встановлюватись при кваліфікації злочиння.

2. **Факультативні ознаки.** У своїй більшості склади кримінальних правопорушень мають намір посягання на один об'єкт, вони мають однакові форми вини і ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Об'єктивна сторона у кожного конкретного складі злочиння практично завжди інша і

являється основним пунктом розділення деяких кримінальних правопорушень. Для того, щоб встановити вину людини у злочині, необхідно знайти всі ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

За останні роки у сфері вивчення об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення стало важливим по тій причині, що накопичилось різноманіття нових питань і почали своє руйнування традиційні погляди. Все це є потрібною умовою для стрімкого розвитку наукових знань у даній сфері і покращення судової практики, а також практики розслідувань. Це буде продемонстровано у процесі досліджень в даній роботі.

Але, беручи до уваги те, що немає єдиної думки в літературі по щодо визначення поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, то для початку, необхідно зрозуміти сутність даного поняття. Отже, на даний час існують такі визначення поняття «об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення»:

1. Характеристика зовнішніх ознак кримінального правопорушення, яка міститься у кримінальному законодавстві [63, 115];

2. Посягання ззовні на безпеку суспільства, що охороняється кримінальним законом, тобто така вольова поведінка, що стається у громадянському суспільстві і має вираження у спричиненні зла, шкоди або ж створення загрози [52, 105];

3. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення має у своєму складі небезпечні для суспільства дії, які можуть спричинити велику шкоду відносинам у суспільстві, вони знаходяться у охороні кримінального права, також це умови та обставини даного посягання і завдання шкоди [40, 107];

4. Вищезазначене поняття має у своєму складі ознаки, які визначені законом, дані ознаки відображають зовнішній вплив дій, що містять небезпеку для суспільства, вони посягають на об'єкти кримінально-правової охорони і на умови, що зв'язані з даним посяганням [63, 98];

5. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це проявлення ззовні посягань, що небезпечні для суспільства, на якийсь об'єкт, що охороняється кримінальним законодавством [6, 198];

6. Спільність зазначених у кримінальному законі ознак, що відображають прояв небезпечних суспільних дій, які мають посягання на об'єкти кримінально-правової охорони і об'єктивні умови даного посягання [67, 69];

7. Процес небезпечного для людей посягання, що суперечить законодавству і розглядається з боку послідовності розвитку тих подій, що беруть початок із злочинної діяльності або відсутності діяльності суб'єкта і кінчаються по настанні результату скоєного кримінального правопорушення [52, 113].

Далі необхідно зробити аналіз вищезазначених думок, показати переваги і недоліки. Наприклад, визначення поняття, що дає А.А. Піонтковський «Характеристика зовнішніх ознак кримінального правопорушення, яка міститься у кримінальному законодавстві», має дуже загальний характер, згідно даного поняття не можливо визначити ті форми, що виявляє об'єктивна сторона. Крім цього, кримінальне законодавство не може дати характеристику зовнішнім ознакам злочинних дій.

Ознаки об'єктивної сторони перераховуються і описуються у кримінальному законодавстві. Без конкретної характеристики форм існування об'єктивної сторони, стає неможливим розкриття сутності даного поняття. Оскільки форма є внутрішнім середовищем та вираженням суті явища. Подібні недоліки є і у визначеннях В.М. Кудрявцев. Також досліджена заміна безпеки для суспільства як властивості, притаманної кримінальному правопорушенню, з ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Даним визначенням притаманно те, що вони трактують злочин тільки по матеріальній складовій.

Споріднені за своєю суттю визначення поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення у М.І. Бажанова і М.В. Володько, а також М.А. Хазіна. Позитивна сторона полягає в тому, що в даних визначеннях

є посилення на перелік зовнішніх ознак, що передбачає законодавство, також об'єктивні умови посягання на безпеку громадян. Але, не дивлячись на все це, дані визначення практично не мають конкретної форми проявлення об'єктивної сторони і її визначення не дає можливості надати характеристику повного змісту, тобто сукупності тих складових і процесів, які складають це поняття, бо тільки вони є його змістом, після того як отримали певну форму. Відомо, що форма має повністю відповідати суті, не існує суті без будь-якого змісту, так само як і беззмістовної форми [19, 14].

Суттєва помилка у М.В. Володька, Н.В. Чернишової і М.А. Хазіна є посилення тільки на діяння при тлумаченні поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення і не визначення бездіяльності як невід'ємного елементу ознаки складу кримінального правопорушення.

Щодо визначення об'єктивної сторони Ф.Г. Бурчаком, то воно схоже на визначення М.І. Бажанова. У даному визначенні немає посилення на ті умови, за яких посягання відбувається.

Отже, у загальному, якщо підвести ризику під вищезгаданими визначеннями, можна сказати, що сутність такої складової, як об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, визначена не повно.

Для того, щоб зменшити неточності у визначенні поняття «об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення», треба звернутись до тих трактувань, за допомогою дане поняття має вираження у роботах авторів, які працювали над даною темою, до описів у законодавстві, також до деяких наших досліджень із даного питання.

Розглядаючи юридичну літературу, тлумачення авторів стосовно виразу об'єктивної сторони об'єднуються в чотири групи. Наприклад, до першої групи відносяться поняття А.А. Піонтковського, В.М. Кудрявцева, що вказують такі елементи об'єктивної сторони, як дія та бездіяльність, спосіб вчинення кримінального правопорушення, його час і місце, обстановка, де воно сталось, причинний зв'язок і результат вчиненого кримінального правопорушення [77, 148; 42, 126].

П.І. Гришаєв говорить про те, що об'єктивна сторона може бути виражена в таких формах, як дії, наслідки, умови і причини злочинного діяння, місце, час і спосіб злочинного діяння, предмет тощо, тобто все, що характеризує об'єктивну сторону кримінального правопорушення [25, 109].

М.І. Бажанов, М.В. Володько, М.А. Хазін, Н.В. Чернишова під ознаками об'єктивної сторони кримінального правопорушення розуміють дії, небезпечні для суспільства наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обставини, спосіб, знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення [18, 96; 88, 50].

Є.Ф. Фесенко відносить до форм прояву об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення: діяння, спосіб, наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обстановку і ситуацію вчинення кримінального правопорушення [17, 56].

Проаналізувавши усі погляди стосовно форм прояву об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, можна сказати, що усі автори мають єдину думку стосовно таких ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як дія або бездіяльність, спосіб вчинення кримінального правопорушення, час і місце. Але, називають ці ознаки трохи по-різному.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – певний фундамент кримінальної відповідальності, за відсутності якого вона взагалі існувати не може. Тому, об'єктивна сторона кримінального правопорушення є ключовим критерієм при оцінці намірів і цілей злочинця, в оцінюванні його суб'єктивної сторони. Згідно із цим, у процесі розслідування чи при розгляді у суді кримінальної справи, по-перше розглядається об'єктивна сторона злочинного діяння, ставиться висновок стосовно намірів, мотивів і цілей особи, що вчинила такі дії, які заборонені кримінальним законодавством. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення знаходиться у тісному зв'язку із об'єктивною стороною.

Тобто, утворюється перешкода для свавілля і суб'єктивного бачення в діяльність суду і органів слідства і прокуратури. Це становить сильну гарантію щодо дотримання законів при творенні правосуддя у кримінальних справах.

Значення об'єктивної сторони кримінального правопорушення для кримінальної відповідальності, полягає у тому, що саме цей елемент складу кримінального правопорушення є підґрунтям усієї конструкції складу кримінального правопорушення і кримінальної відповідальності, про що свідчить той факт, що в диспозиціях статей Особливої частини КК України частіше всього прописуються саме ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Наприклад, у кримінальному законодавстві завжди вказуються ознаки дій, небезпечних для суспільства, тому що без них неможлива жодна диспозиція якоїсь статті Особливої частини, часто вказуються в кримінальному законодавстві й інші ознаки об'єктивної сторони. Важливо сказати, що не всі вони мають однакове кримінально-правову суть. Обов'язковою складовою частиною для всіх складів кримінальних правопорушень є суспільно небезпечна дія або бездіяльність.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішня сторона суспільно небезпечного посягання. Об'єктивний бік складає суспільно небезпечне і кримінально-протиправне діяння, що стається у певний час і в конкретному місці в певний спосіб, а в ряді випадків за допомогою конкретних знарядь чи засобів або в певній обстановці, яка складається в об'єктивній дійсності до моменту вчинення кримінального правопорушення. Всі ці ознаки об'єктивної сторони встановлюються в процесі слідства і судового розгляду по кожній конкретній справі.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення включає в себе також суспільно небезпечні наслідки, які настали або могли настати в результаті вчиненого суспільно небезпечного діяння.

З наведених вище визначень виходить, що об'єктивна сторона - це такий процес, що проходить в часі та просторі, а не статичне явище. І це дійсно так. Ознаки, що визначають зовнішню сторону поведінки людини, становлять зміст об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Це поведінка повинна бути перш за все, суспільно небезпечною.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення є складовою частиною складу кримінального правопорушення і включає ознаки, що окреслюють кримінальне правопорушення з боку його вияву ззовні, також включає в себе багато інформації для подальшої кваліфікації злочинних дій. Сучасна наука кримінального-правового характеру містить багато визначень даного поняття.

Суттєвим є визначення, яке дає М.І. Панов: «Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішня сторона і зовнішнє вираження кримінального правопорушення, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способами а також засобами вчинення кримінального правопорушення» [76, 99].

Суспільно небезпечне діяння – це конкретний акт такої поведінки особи, що являє небезпеку суспільству, суперечить нормам права, і вона є усвідомлена, що може бути виражена у конкретних вольових діях або бездіяльності. Небезпека для суспільства відображається тим, що вона має посягання на суспільні відносини, які знаходяться під охороною кримінального закону. Ці відносини виникають з причини матеріальних чи нематеріальних цінностей людей. Злочинні ж дії становлять людським цінностям і благам суттєву загрозу чи шкоду.

Протиправні дії означають, що злodianня чи бездіяльність напряду визначена КК України, а саме має заборону кримінальним законодавством під загрозу покарання. Протиправні дії повинні знаходитись у психофізичній єдності: процес зовнішньої поведінки особи має бути усвідомленим, тобто контролюватись і бути результатом волевиявлення. А дії, без підключення свідомості людини, як буває у психічнохворих, чи то дії таких осіб, які проходять без їх волі за примусом, не можуть складати об'єктивну сторону кримінального правопорушення.

Отже, дія – це конкретний вияв небезпечної для людей, активної поведінки особи, що суперечить законодавству.

Найпростішим прикладом дії є рух особи до іншого тіла чи декілька рухів під конкретною метою, які складають один акт поведінки особи. Діяння можуть бути елементарними, складними - декілька дій у комплексі і фізичними – застосування фізичної сили, що мають на меті змінити форму предметів матеріального світу (ушкодження тіла, вбивство, пошкодження чи знищення майна), інформаційні – передавання деякої інформації іншим особам у виді наклепу, образи тощо. Інформація передається словесно за допомогою комплексу діянь, жестів чи то рухів. В деяких випадках буває, що фізичні та інформаційні діяння поєднуються (під час розбою погроза вчинити насилля, при заволодінні майном – обманні дії).

Якщо діяння – це активні дії, то розглянемо протилежну форму – бездіяльність.

Отже, бездіяльність – це така форма протиправної, що суперечить закону діяльності особи, що має виключно пасивний характер. Відповідальність по кримінальному закону за цей вид кримінального правопорушення, обмежена і вступає в силу тільки при умові, що людина повинна була вчинити деякі діяння, що могли б зупинити суспільно-небезпечні дії і могла це зробити, але чомусь не зробила.

Зобов'язальність учинення конкретних дій, спрямованих на уникнення кримінального правопорушення, виходить із різних джерел правового характеру; можливість зупинити злочин особою, потребує наявності у особи як об'єктивних, так і суб'єктивних умов (можливостей) для здійснення таких дій у кожній окремо взятій конкретній ситуації [43, 138].

Всі ознаки кримінального правопорушення у юридичній літературі умовно можна виділити в обов'язкові та факультативні. Кількість обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення в матеріальних і формальних складах різна.

Обов'язкові ознаки об'єктивної сторони матеріального складу кримінального правопорушення такі:

1. Небезпечне для суспільства діяння чи бездіяльність.
2. Наслідки суспільно-небезпечних діянь.
3. Причинний зв'язок між небезпечними для суспільства наслідками і небезпечними діяннями.

Кримінальні правопорушення з формальним складом — це такі кримінальні правопорушення, для наявності об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення лише діяння (дії або бездіяльності). Наслідки цих кримінальних правопорушень хоча і можуть іноді наставати, але перебувають за межами складу кримінального правопорушення. Вони не включаються до об'єктивної сторони складу як обов'язкова ознака і їх встановлення на кваліфікацію кримінального правопорушення не впливає. Прикладом кримінального правопорушення з формальним складом є контрабанда згідно зі ст. 201 КК. До визначення моменту закінчення контрабанди потрібно підходити диференційовано і враховувати те, відбувається ввезення чи вивезення предметів кримінального правопорушення, а також місце здійснення протиправних дій. В Україні створені і діють спеціальні митні зони, функціонують внутрішні митниці, які розміщені на митному кордоні там, де він збігається з межами спеціальних митних зон. Якщо предмети ввозяться на митну територію України або вивозяться із спеціальних митних зон на решту митної території, контрабанда має розглядатись як закінчене кримінальне правопорушення у разі фактичного переміщення предметів через митний кордон. При цьому не має значення, вдалося чи ні винному вивезти предмети контрабанди за межі зони митного контролю.

Суспільно небезпечними наслідками є такі збитки, які утворюються у процесі злочинів особи стосовно суспільства, суспільних відносин, які знаходяться під охороною кримінального законодавства чи небезпека щодо настання таких діянь. Суспільно небезпечні наслідки поділяють в залежності від характеру завданої шкоди на:

1. Матеріальні наслідки – майнова шкода і фізична шкода у вигляді вбивств, ушкоджень тіла;

2. Нематеріальні збитки – виникають при вчиненні шкоди у політичній, моральній сферах тощо.

Суспільно небезпечні наслідки мають місце у різних кримінальних правопорушеннях, але в одних випадках вони зазначені законом, а в інших – ні. В залежності від цього, треба розрізняти кримінальні правопорушення із матеріальним і формальним складом. Для відбування перших треба не лише вчинити кримінальне правопорушення, а і щоб наступили небезпечні для суспільства наслідки, що передбачені законодавством.

Таке розподілення кримінальних правопорушення відображає специфічний опис в КК України об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Це відіграє важливу роль і при встановленні моменту фіналу кримінального правопорушення – тобто злодіяння матеріального характеру стає завершеним в тому разі, коли настають наслідки, які загрожують безпеці суспільства, а злодіяння формального складу – тоді, коли злодіяння вчиняється (з початку) [6, 401].

Суспільно небезпечні наслідки є визначальними для суспільної безпеки, тобто матеріальної ознаки злодіяння.

Вони відіграють важливу роль при присвоєнні діям кримінального характеру або декриміналізації, кваліфікуванні і розділенні суміжних злодіянь, винесенні вироку.

Стосовно ж об'єктивної сторони формального складу кримінального правопорушення, то сюди можна віднести тільки небезпечне для суспільства злочинне діяння.

У законодавстві не завжди вказуються ознаки конкретного складу кримінального правопорушення, але вони можуть набувати ознак обов'язкового характеру в тому випадку, якщо вони вказані напряму у диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу України або однозначно впливають з її змісту [6, 46].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – необхідна передумова кримінальної відповідальності. Кримінальне право України визнає кримінальним правопорушенням не самі ідеї або думки особи, втілення яких являє небезпеку для суспільства і держави, а тільки суспільно небезпечне діяння, що порушує кримінально-правові норми (ст. 1, 3, 7 і ін. ст. КК України). Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – певна основа кримінальної відповідальності, без якої вона взагалі не може існувати.

Важливість об'єктивної сторони кримінального правопорушення для кримінальної відповідальності полягає у тому, що саме ця частина складу кримінального правопорушення є підґрунтям усього поняття «складу кримінального правопорушення» і кримінальної відповідальності, свідчить те, що в диспозиціях статей Особливої частини КК України частіше всього вказуються саме ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Наприклад, у кримінальному законодавстві завжди вказуються ознаки суспільно небезпечного діяння, тому що без них неможлива жодна диспозиція якоїсь статті особливої частини, часто вказуються в кримінальному законодавстві й інші ознаки об'єктивної сторони. Варто зазначити, що не усі вони мають однакове кримінально-правове значення. Обов'язковим для всіх складів кримінальних правопорушень є таке діяння особи, що становить суспільну небезпеку або відсутність таких дій взагалі [6, 123].

В чому ж полягає значення об'єктивної сторони кримінального правопорушення?

По-перше, об'єктивна сторона є елементом складу кримінального правопорушення і підставою кримінальної відповідальності. Тому особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише в тому разі, коли у вчиненому нею кримінальному правопорушенні встановлені всі ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

По-друге, ознаки об'єктивної сторони багато в чому відображають суспільну небезпечність кримінального правопорушення. Характер дій, спосіб їх вчинення, місце, час, обстановка вчинення кримінального правопорушення,

тяжкість небезпечних для суспільства наслідків, що настали, є головними показниками небезпечності для суспільства як соціальної властивості кримінального правопорушення. У зв'язку з цим, об'єктивні ознаки злочинності беруться до уваги передусім при вирішенні питання про криміналізацію тих чи інших діянь, тобто признанні їх злочинними і караними самим законодавцем. Крім того, наприклад, тяжкість наслідків, спосіб учинення злочинності багато в чому визначають наскільки суворим буде покарання, що встановлене в санкціях статей Особливої частини КК за відповідні кримінальні правопорушення.

По-третє, об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення має головне значення для правильної кваліфікації кримінального правопорушення. Аналіз об'єктивної сторони дає можливість встановлювати інші складові й ознаки складу кримінального правопорушення: об'єкт, якому заподіюється шкода певним кримінальним правопорушенням, відповідну форму вини, мотив, мету кримінального правопорушенням, які не завжди вказуються в диспозиціях статей Особливої частини КК, і, таким чином, правильно трактувати вчинені дії.

По-четверте, об'єктивна сторона має визначальне значення для розділення кримінальних правопорушень, а також відмежування злочинних діянь від незлочинних. Наприклад, крадіжка, грабіж, розбій (суміжні кримінальні правопорушення) різняться між собою за способом вчинення кримінального правопорушення. Хуліганство, відповідальність за яке встановлено в ст. 296 КК, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до громадян, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, відрізняється від адміністративно караного дрібного хуліганства за об'єктивною стороною.

По-п'яте, врахування ознак об'єктивної сторони дає змогу суду в кожному конкретному випадку правильно кваліфікувати ступінь тяжкості вчиненого діяння (ст. 65 КК) і відповідно до цього призначити покарання, що відповідає вчиненому [19, 76].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення тому є головним важелем в оцінці намірів і мети злочинця, при оцінці його суб'єктивної сторони. Згідно цього в процесі розслідування або при судовому розгляді кримінальної справи в першу чергу встановлюється об'єктивна сторона кримінального правопорушення, робиться висновок про намір, мотиви і мету особи, що вчинила суспільно-небезпечні дії, що забороняється кримінальним законодавством України.

Без ознак об'єктивної сторони, питання про суб'єктивну сторону не виникає, тому що остання існує тільки в зв'язку з першою. Таким чином, створюється бар'єр для проникнення свавілля і суб'єктивізму в діяльність суду і прокурорсько-слідчих органів. Це служить серйозною гарантією дотримання законності при відправленні правосуддя по кримінальних справах.

Важливість об'єктивної сторони кримінального правопорушення для кримінальної відповідальності, у тому, що саме цей елемент складу кримінального правопорушення є фундаментом усієї конструкції складу кримінального правопорушення і кримінальної відповідальності, свідчить той факт, що в диспозиціях статей Особливої частини КК України частіше всього вказуються саме ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Наприклад, у кримінальному законі завжди вказуються ознаки суспільно небезпечного діяння, без них неможлива жодна диспозиція якийсь статті Особливої частини, часто вказуються в кримінальному законі й інші ознаки об'єктивної сторони. Важливо відзначити, що не усі вони мають однакове кримінально-правове значення. Обов'язковим для всіх складів кримінальних правопорушень є суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність).

Значення об'єктивної сторони кримінального правопорушення визначається тим, що її точне встановлення є запорукою правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння. При визначенні змісту кримінального правопорушення, ознаки об'єктивної сторони встановлюють межі посягання, в рамках яких встановлюється відповідальність за те чи інше злочинне діяння [43, 46].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення забезпечує розмежування подібних складів кримінальних правопорушень. Наприклад, розмежування діянь, які посягають на один і той же об'єкт і мають однакову форму вини, таких як крадіжка і грабіж, провадиться за способом їх вчинення: крадіжка вчиняється таємно, грабіж - відкрито.

До того ж, окремі ознаки об'єктивної сторони можуть розглядатися судом як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини, які не впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення, але враховуються при визначенні виду і розміру покарання.

П.Фріс пише про неї як про «сукупність ознак, які визначають зовнішню сторону злочину і характеризують суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), його шкідливі наслідки та при чинний зв'язок між діянням та наслідками, який обумовив настання останніх, а також місце, час, обстановку, спосіб, стан, знаряддя та засоби вчинення злочину» [43, 58].

Найточнішим виглядає визначення М.Панова, який вказує, що об'єктивною стороною кримінального правопорушення є «зовнішня сторона (зовнішнє вираження) кримінального правопорушення, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення кримінального правопорушення» [76, 117].

Отже, варіантів визначень поняття об'єктивної сторони у фаховій літературі не бракує. Однак, сама по собі їх істотна кількість та різноманіття не означає, на нашу думку, що питання є остаточно вирішеним. Необхідно враховувати, що кожне поняття – це певна система знань, а тому розвиток відповідного поняття означає поглиблення знань про предмет або явище, що ним позначається. Недоліком багатьох доктринальних визначень об'єктивної сторони кримінального правопорушення, як на нашу думку, є ігнорування тієї обставини, що вона є не окремою, ізольованою кримінально-правовою категорією, а елементом, який належить складу кримінального правопорушення

нарівні з іншими його елементами. При цьому склад кримінального правопорушення – не просто сума чи сукупність розрізнених ознак, а система, яка характеризується органічною єдністю компонентів. Як слушно зауважує Ю. Ляпунов, кожен з елементів й ознак складу кримінального правопорушення, що утворюють його зміст, в реальній дійсності не існує сам по собі, а, згідно з основним постулатом теорії соціальних систем, перебуває в тісному взаємозв'язку, взаємодії й взаємообумовленості з іншими системними елементами та ознаками соціально-правової системи, якою є для кримінального права склад кримінального правопорушення. Випадіння з системи будь-якого системо-утворюючого елемента знищує або повністю видозмінює [68, 48].

У ґрунтовній характеристиці об'єктивної сторони, здійсненій В.Кудрявцевим, її визначено як процес суспільно небезпечного й протиправного посягання на інтереси, що охороняються кримінальним законом, що розглядається з об'єктивного боку, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються із кримінальної протиправної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату [51, 9].

Як бачимо, в цьому випадку до поняття об'єктивної сторони введено вказівки не лише на об'єкт посягання, а й на суб'єкта кримінального правопорушення. Таким чином, показано системні зв'язки між різними елементами складу кримінального правопорушення. На нашу думку, у загальному визначенні об'єктивної сторони кримінального правопорушення доцільно відображати обумовленість визнання нею лише таких зовнішніх характеристик кримінального правопорушення, які обмежені певними чинниками суб'єктивного характеру. Іноді можливість використання у формулюваннях об'єктивної сторони суб'єктивних характеристик злочинного діяння категорично заперечується.

## **Висновки до розділу 1.**

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це сукупність передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання. Різні автори дають свої тлумачення цього поняття.

Вважаємо, що кримінальне правопорушення, як і будь-який інший акт вольової поведінки особи, представляє собою певну єдність фізичної і психічної сторін дій. Зовнішня, тобто фізична сторона – це проявлення людської поведінки в об'єктивній дійсності, що виражене у формі дій чи бездіяльності, які спрямовані на зміну соціального середовища. Внутрішня, психічна – це такі психічні процеси, що відбуваються у свідомості особи, а також дають характеристику її волі і відображують поведінку.

Елементи об'єктивної сторони кримінального правопорушення такі як діяння, наслідки, причинний зв'язок, час, місце, спосіб, обстановка, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення, мають за мету встановити склад кримінального правопорушення, щоб мати підстави для порушення кримінальної справи; правильно кваліфікувати вчинені кримінальні правопорушення.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення виступає важливою передумовою кримінальної відповідальності, це своєрідне підґрунтя для кримінальної відповідальності, без якого вона взагалі не існує. Це основний критерій в оцінці намірів і цілей злочинця, в оцінці його суб'єктивної сторони.

Ознаки об'єктивної сторони перераховуються і описуються у кримінальному законодавстві. Без конкретної характеристики форм існування об'єктивної сторони, стає неможливим розкриття сутності даного поняття.

## РОЗДІЛ II. ОBOB'ЯЗKOBІ OЗНАКИ OБ'ЄKТИBHOЇ CTOPOНИ CKЛAДУ KРИMІНАЛЬHOГO ПPABOПOPУШEHHЯ

### 2.1. Суспільно-небезпечне діяння (дія або бездіяльність), його форми та ознаки

Поняття «діяння» визначається такою сукупністю ознак: діяння повинно бути суспільно небезпечним і протиправним, конкретним, свідомим і вольовим актом поведінки людини.

Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що діяння, яке визнається кримінальним правопорушенням, посягає на національну безпеку України, особу, суспільство та державу, тобто завдає істотної шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, або створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди. Суспільна небезпека органічно притаманна діянню.

Протиправність означає, що кримінальним правопорушенням є тільки те діяння, яке саме в такій якості передбачене кримінальним законом.

Діяння завжди має конкретний характер. Воно являє собою конкретний акт поведінки людини, що відбувається в певній обстановці, місці та часі і завжди проявляється в конкретній дії чи бездіяльності. Людина як соціальна істота вступає до сфери, підвладної кримінальному закону, лише завдяки своїм діям. Лише зовні виражена активність людини, її вчинки у формі конкретної дії чи бездіяльності можуть бути об'єктом правової оцінки. Поза своїми вчинками люди не вступають до сфери правового регулювання. Звідси випливає, що думки, наміри, переконання, морально-психологічні якості людини, які б негативні вони не були, *не можуть* розглядатися як кримінальне протиправне діяння і, отже, не можуть тягти за собою кримінальну відповідальність. Кримінальні протиправні наміри можуть отримати негативну кримінально-правову оцінку лише тоді, коли вони об'єктивовані в конкретному акті поведінки особи - у дії чи бездіяльності [4, 96].

Діяння – це свідомий акт поведінки людини, який завжди є наслідком пізнавальної діяльності, відбиттям у свідомості об'єктивного світу. Тому не є

діянням в кримінально-правовому розумінні такі рухи тіла, що не контролюються свідомістю, навіть якщо наслідки таких рухів були суспільно небезпечні. Наприклад, дії, вчинені особами, що страждають на психічну хворобу і є неосудними, не контролюються їх свідомістю і, виходить, не можуть утворити дію чи бездіяльність у кримінально-правовому розумінні. Суспільно небезпечне діяння, як ознака об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, має бути вольовим, тобто проявом волі особи. Діяння, в якому немає прояву волі, вчинене, наприклад, внаслідок нездоланної сили, фізичного примусу тощо, не може утворити об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що термін «діяння» вживається в КК, теорії і судовій практиці в подвійному значенні: по-перше, у ст.11 КК України за допомогою цього терміну визначається поняття кримінального правопорушення, що, таким чином, охоплює всі ознаки, властиві кримінальному правопорушенню, тобто вживається як синонім терміну « кримінальне правопорушення»; по-друге, термін «діяння» застосовується тільки для характеристики однієї з ознак об'єктивної сторони, тобто дії або бездіяльності. При аналізі цієї ознаки складу кримінального правопорушення має йтися саме про друге значення терміна «діяння».

Діяння є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення. Ст. 2 КК встановлює, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого кодексом. Формами вираження такого діяння згідно зі ст. 11 КК є дія або бездіяльність.

Суспільно небезпечне діяння, яке входить до об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, має бути вольовим, тобто проявленням волі особи. Діяння, в якому немає проявлення волі, вчинене, наприклад, внаслідок непереборної сили, фізичного примусу тощо, не може утворити об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення.

Як відомо, дія – це активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Вона є найбільш поширеною формою діяння. Ми знаємо, що елементарною (найпростішою) одиницею дії є рух тіла. Дія може виражатися в окремому (одиночному) русі тіла, так і в множинності (сукупності). Рухи тіла, які складають дію, повинні мати цілеспрямований характер і об'єднуватися метою в єдиний вольовий акт поведінки. Мета, як і об'єкт кримінального правопорушення, відокремлює дію, визначає її предметний зміст. Інакше кажучи, рухи тіла утворюють дію в кримінально правовому розумінні тоді, коли воно контролюється свідомістю і спрямовуються волею особи на певний об'єкт. Таким чином, що мимовільні (рефлекторні та інстинктивні) рухові акти, які здійснюються поза контролем свідомості і не виражають волю особи, не можуть утворювати дію як ознаку об'єктивної сторони кримінального правопорушення [20, 69].

З фізичної сторони дія може бути простою і складною. Прості дії містять у собі одиничні (елементарні) акти поведінки людини. Складні дії характеризуються ускладненою структурою. Серед них можна виділити такі, які складаються з кількох актів поведінки, кожний з яких може бути визнаний за самотійну дію. Наприклад, у ч. 2 ст. 186 КК встановлена кримінальна відповідальність за грабіж (відкрите викрадення чужого майна), поєднаний з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого або з погрозою застосування такого насильства. Тут мають місце дві дії - викрадення і насильство, кожна з яких, якщо розглядати їх ізольовано, утворить самотійні злочинні дії, передбачені окремими статтями КК (ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 125 або ст. 126 КК). Подібну об'єктивну сторону мають і деякі інші кримінальні правопорушення, пов'язані з насильством (ч. 2 ст. 365 КК, ч. 2 ст. 373 КК тощо). У зазначених випадках одна дія виступає як спосіб здійснення іншої. Вони перебувають у нерозривному зв'язку та органічній єдності і у сукупності утворюють складну дію, яка і завдає шкоди об'єкту (як основному, так і додатковому).

До складних належать також дії, що складаються з ряду тотожних актів поведінки, об'єднаних єдиним умислом і спрямованих на досягнення єдиного злочинного наслідку (наприклад, крадіжка цілого, вчинена в кілька прийомів), що утворюють у своїй єдності кримінальні правопорушення. До складних відносять, зокрема, і дії у так званих триваючих кримінальних правопорушеннях, коли кримінальне правопорушення, розпочавшись одним актом поведінки (активною дією), потім продовжує здійснюватися впродовж певного часу на стадії закінченого кримінального правопорушення, наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї. У деяких випадках складні дії утворюються з цілої низки вчинків, пов'язаних один з одним. Але й у цих випадках має місце активна форма суспільно небезпечної протиправної поведінки, яка має всі необхідні ознаки дії (складної) в кримінально-правовому розумінні.

Залежно від характеру впливу на об'єкт кримінального правопорушення усі дії можна поділити на фізичні та інформаційні.

Фізичні (або енергетичні) дії полягають у застосуванні мускульної, фізичної сили для вчинення злочинного посягання (розкрадання, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень тощо) і завжди спрямовані на зміну зовнішньої, фізичної сфери предметів матеріального світу.

Інформаційні дії полягають у передаванні інформації іншим особам і завжди виражаються у словесній (вербальній) формі, а також у яких-небудь інших діях, що несуть інформацію: смислових жестах (конклюдентні дії), виразних рухах (міміка). За допомогою інформаційних дій відбуваються такі кримінальні правопорушення, як погроза вбивством, вимагання тощо. Для деяких кримінальних правопорушень характерним є поєднання фізичних й інформаційних дій, наприклад, при шахрайстві, а також при грабежі, розбої, які поєднані з погрозою насильства [11, 38].

Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що діяння, яке визнається кримінальним правопорушенням, спричиняє істотну шкоду суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створює

реальну загрозу заподіяння такої шкоди. Суспільна небезпечність органічно притаманна діянню, що й обумовлює необхідність його криміналізації, тобто визнання його злочинним і караним. Дане положення безпосередньо впливає зі статей 2 і 11 КК. Дія чи бездіяльність, яка не спричиняє шкоди об'єкту кримінально-правової охорони чи не створює загрози заподіяння такої шкоди, не може розглядатися як кримінальне правопорушення, тому що вони позбавлені такої властивості, як суспільна небезпечність. Матеріальна ознака кримінального правопорушення, а саме суспільна небезпечність, виявляється насамперед у діянні, яке становить конкретний акт поведінки особи. При цьому характер дії або бездіяльності, спосіб і засоби, за допомогою яких вчиняється кримінальне протиправне діяння, певною мірою визначають характер і ступінь суспільної небезпечності кримінального правопорушення, тобто його тяжкість.

Протиправність як ознака діяння відповідно до ст. 11 КК означає, що кримінальним правопорушенням визнається тільки таке діяння, що передбачене кримінальним законом. Тому для наявності об'єктивної сторони кримінального правопорушення необхідно, щоб діяння (дія або бездіяльність) було зазначено в диспозиції конкретної статті Особливої частини КК, тобто заборонено кримінальним законом під загрозою покарання. Аналізована ознака означає, що діяння завжди порушує певну норму кримінального закону.

Важливе значення для характеристики злочинної дії має спосіб вчинення кримінального правопорушення, що являє собою сукупність (систему) прийомів і методів, що використовуються при вчиненні кримінального правопорушення. Ці способи різноманітні. Найчастіше зустрічаються: фізичне насильство, психічне насильство (погроза насильством), обман, зловживання довірою, жорстокий чи особливо жорстокий спосіб, загально-безпечний спосіб та ін. Усі вони значною мірою визначають форму і зміст даної дії, її інтенсивність і шкідливість [30, 136].

Деякі кримінальні правопорушення можуть бути вчинені тільки у певний спосіб. У такому разі спосіб вказується в законі як конститутивна ознака складу кримінального правопорушення, наприклад, таємне викрадення чужого майна

як спосіб крадіжки (ст. 185 КК), відкрите викрадення такого ж майна при грабежі (ст. 186 КК), заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловживання довірою при шахрайстві (ст. 190 КК). В інших випадках кримінальне правопорушення може бути вчинене різними способами. Так, умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК) і умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК) можуть бути вчинені будь-якими способами: шляхом нанесення ушкоджень колючим чи ріжучим предметом, із застосуванням вогнепальної зброї, отруйних речовин, шляхом нанесення ударів, побоїв тощо. У зв'язку з цим законодавець не вказує в диспозиціях цих статей Особливої частини КК на певний спосіб вчинення кримінального правопорушення як на обов'язкову ознаку складу кримінального правопорушення.

Для вчинення кримінальних правопорушень у переважній більшості випадків використовують різні засоби і знаряддя: зброю, технічні пристосування, механізми, підроблені документи тощо. У цих випадках винний застосовує закладені в засобах вчинення кримінального правопорушення додаткові можливості, що можуть істотно посилювати інтенсивність. Такі способи вчинення кримінальних правопорушень завжди свідчать про підвищену небезпечність як дії, так і особи, що її вчинила.

Кримінальна відповідальність за злочинну дію нічим не обмежена. Досить встановити, що вчинено суспільно небезпечну дію (як активну форму поведінки особи), передбачену кримінальним законом як кримінальне правопорушення.

Різні прийоми описування дій у статтях Особливої частини КК обумовлені не розсудом законодавця, а особливостями того чи іншого кримінального правопорушення, ступінь конкретності описування якого залежить від характеру самої дії, об'єкта посягання, способів вчинення кримінального правопорушення, засобів, що використовуються тощо. Чим чіткіше описана дія в законі, тим більше гарантій правильного застосування кримінального закону при розгляді конкретних кримінальних справ [22, 98].

Бездіяльність належить до різновиду злочинного діяння, під якою слід розуміти суспільно небезпечну і протиправну пасивну поведінку, що виражається в тому, що особа не виконує суспільно корисної дії, які могла і повинна була вчинити через покладені на неї правові обов'язки. Ці обов'язки можуть витікати безпосередньо із закону (наприклад, військовослужбовець, ухиляється від чергового призову в армію, порушує Закон «про загальний військовий обов'язок»), з договору (наприклад, няня не стежить за малолітньою дитиною, і він потрапляє під автомобіль), професійних обов'язків (наприклад, ненадання лікарем допомоги хворому).

Крім того, бездіяльність може виражатися у перешкоджанні настанні суспільно небезпечних наслідків, яким особа зобов'язана була запобігти, оскільки вони виступають як результат неправомірної поведінки даної особи.

Бездіяльність називають однією із форм триваючого кримінального правопорушення. Українське кримінальне законодавство передбачає ряд кримінальних правопорушень, які вчиняються у формі кримінальної протиправної бездіяльності: порушення правил водіння і експлуатації транспорту, недбалість, ненадання допомоги хворому тощо.

Бездіяльність може бути умисною або необережною. Для визнання факту бездіяльності необхідно встановити, чи був покладений на особу обов'язок вчинити певні дії, не вчинення яких ставиться йому у вину; чи мала особа реальну можливість в конкретних умовах, в яких вона перебувала, здійснити необхідні дії; чи дійсно обвинувачений не зробив (навмисне або по необережності) цієї дії, тобто не виконав обов'язків, які на нього були покладені.

Для наявності складу кримінального правопорушення в ряді випадків досить факту допущеного винним бездіяльності, в інших же випадках закон встановлює, що склад кримінального правопорушення буде тоді, коли бездіяльність спричинило небезпечні наслідки (наприклад, при посадовій недбалості), тобто необхідно встановити причинний зв'язок між кримінальною протиправною бездіяльністю і її результатом. Бездіяльність тягне за собою

кримінальну відповідальність тільки в тому випадку, коли встановлено, що в через конкретно вказані обставини винний зобов'язаний був в конкретній ситуації діяти відповідним чином.

Отже, кримінальна відповідальність за злочинну бездіяльність настає тільки за умов, коли (1) на особу був покладений спеціальний обов'язок вчинити дію, якою було б відвернено настання злочинного наслідку; (2) у особи була реальна можливість в цій конкретній ситуації вчинити відповідні дії і відвернути спричинення суспільно небезпечних наслідків.

## 2.2. Суспільно небезпечні наслідки

Кримінальні протиправні наслідки слід розуміти як небезпечні пошкодження в суспільних відносинах. Вчені визначають їх як передбачену кримінально-правовою нормою матеріальну чи нематеріальну шкоду, що заподіяна злочинною дією чи бездіяльністю об'єкту посягання. При цьому А. Міхлін вказує, що це «шкода заподіяна злочинною діяльністю людини суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом» [30, 99].

М. Ковальов вказує, що «вчинювана злочином шкода за може бути класифікована на два види: 1) матеріальні наслідки: фізичні - вбивство, тілесні ушкодження, проведення абортів; майнові - зменшення майна, заподіяння майнових збитків; екологічні; 2) нематеріальні наслідки: ідеологічні; політичні; моральні» [39, 106].

При цьому М. Бажанов виділяє такі види злочинних наслідків:

«а) матеріальні (матеріальні збитки, фізична шкода) та нематеріальні наслідки (моральна шкода); б) іноді законодавець в законі зазначає можливі реальні наслідки» [39, 105]. А от Є.В. Фесенко вказує на такі види злочинних наслідків як «1) наслідки у вигляді фізичної шкоди (смерть, ушкодження здоров'я - див. статті 115-119, 121-125); 2) у вигляді майнової шкоди (статті 185-190); 3) порушення нормальної роботи транспорту або зв'язку (статті 277, 360, 283); 4) у вигляді іншої шкоди - дезорганізації нормальної діяльності установ (ч. 2 ст. 357)» [30, 104].

На думку М. Коржанського, «є такі види суспільно небезпечної шкоди: 1) фізична - вбивство, тілесні ушкодження, проведення абортів; 2) майнова - зменшення майна, заподіяння майнових збитків; 3) моральна - приниження гідності, честі, глум над могилою, над державним прапором, приниження авторитету представника влади і т. ін.; 4) політична - підризом державної самостійності, незалежності, економічної та політичної системи тощо» [30;147].

В. Мальцев акцентує увагу на тому, що крім видів наслідків, слід виділяти й форми. Так, в залежності від механізму спричинення шкоди об'єкту автор виділяє такі форми: «1) пов'язані з прямим посяганням на соціальну можливість (державна зрада); пов'язані з посяганням на соціальну можливість через вплив на предмет кримінального правопорушення (крадіжка); пов'язані з посяганням на соціальну можливість через вплив на суб'єкта суспільних відносин (посягання на працівника правоохоронного органу, суддю)» [30, 148].

Характерна особливість кримінальних протиправних наслідків полягає в тому, що вони майже ніколи не трапляються в чистому вигляді. Так, фізична шкода часто поєднується з майновою шкодою (наприклад, при розбійному нападі), а фізична шкода – з моральною (наприклад, при зґвалтуванні).

Найважливіша соціальна властивість кримінального правопорушення - його суспільна небезпечність - полягає в тому, що діяння (дія або бездіяльність) посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, зумовлює в них певні негативні зміни (шкоду, збиток). Механізм порушення об'єкта (суспільних відносин) і заподіяння йому шкоди може бути різним: в одних випадках негативному, руйнівному впливу піддається суб'єкт суспільних відносин (наприклад, при вбивстві - статті 115—119 КК України, тілесних ушкодженнях - статті 121—125 КК України); в інших - благо, що охороняється правом, і в зв'язку з яким існують певні відносини (це насамперед майнові кримінальні правопорушення, наприклад крадіжка, шахрайство тощо); по-третє - розривається соціальний зв'язок між суб'єктами відносин (ухилення від призову за мобілізацією - ст. 336 КК України, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей - ст. 164 КК України) тощо. В згаданих вище випадках об'єкту

кримінально-правової охорони завдається шкода, що і є наслідком кримінального правопорушення.

Більшість кримінальних правопорушень заподіюють реальну шкоду. Наприклад, вбивство, крадіжка, грабiж, хуліганство своїм наслідком мають конкретну і реальну шкоду, що заподіюється відповідному об'єкту кримінально-правової охорони. Однак, сучасне кримінальне законодавство в окремих випадках встановлює відповідальність за діяння, які не заподіюють реальної шкоди конкретному об'єкту, однак ставлять його в небезпеку заподіяння шкоди. Таких кримінальних правопорушень є чимало в КК. До прикладу, порушення працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту, а також недоброякісний ремонт транспортних засобів, залізничних колій, засобів сигналізації та зв'язку тягне за собою кримінальну відповідальність за ч. 1 ст. 276 КК України у разі створення такими діями небезпеки для життя людей, настання інших тяжких наслідків. Так само в ч. 1 ст. 135 КК України встановлено відповідальність за завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 3 ст. 135 КК України) [32, 76].

Подібні кримінальні правопорушення дістали в літературі назву «делікти небезпеки» («делікти створення небезпеки»). У таких складах створення небезпеки («загроза заподіяння шкоди») зовсім не означає, що в об'єкті посягання не відбувається негативних змін. При вчиненні зазначених деліктів порушується стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, порушуються безпечні умови їх функціонування. Тому важливо в деліктах небезпеки встановлювати факт об'єктивної дійсності.

Наслідки кримінального правопорушення є різноманітними і можуть мати місце в різних сферах: економіки, виробництва, прав людини, екології тощо. Усіх їх можна поділити на дві великі групи: наслідки матеріального характеру і наслідки нематеріального характеру. До матеріальних наслідків належить шкода, що має особистий (фізичний) характер, наприклад, смерть

людини при вбивстві, тілесні ушкодження (статті 115-119, 121-125 КК України), а також майнова шкода, наприклад, у кримінальних правопорушеннях проти власності (розділ VI Особливої частини КК). Своєю чергою, злочинні наслідки майнового характеру можуть полягати у так званій позитивній шкоді чи в упущеній вигоді (неодержані доходи).

Нематеріальні наслідки розглядаються як негативні зміни в об'єкті посягання, що поєднані з порушенням певних інтересів учасників суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, і, як правило, не пов'язані з фізичним впливом на людину як суб'єкта суспільних відносин чи впливом на матеріальні предмети зовнішнього світу (блага), з приводу яких існують суспільні відносини. При такій постановці питання у КК України можна виділити кримінальні правопорушення, що заподіюють шкоду політичним інтересам (злочини проти основ національної безпеки України), організаційним (службові кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти правосуддя, суспільної безпеки, суспільного порядку і моральності), соціальним (кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина). Залежно від виду безпосереднього об'єкта, якому суспільно небезпечне діяння заподіює шкоду, наслідки можна поділити на основні й додаткові.

Наприклад, шкода, що заподіюється службовою особою нормальної діяльності державного апарату при перевищенні влади або службових повноважень (ст. 365 КК України), є основною, а шкода, що заподіюється особі, якщо перевищення супроводжується насильством, болісними або такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями (ч. 2 ст. 365 КК України), - додатковим наслідком. У той же час додаткові наслідки можна поділити на обов'язкові (додатково обов'язкові), тобто такі, які мають місце завжди, у всіх випадках при вчиненні певного кримінального правопорушення, наприклад, шкода, що заподіюється здоров'ю потерпілого при кваліфікованому грабежі (ч. 2 ст. 186 КК України), і факультативні (додатково факультативні), що можуть мати місце, але їх може й не бути при вчиненні певного кримінального

правопорушення, наприклад, шкода особі чи власності при вчиненні хуліганства (ст. 296 КК України).

Залежно від цього всі кримінальні правопорушення поділяються на дві групи: кримінальні правопорушення з матеріальним складом (матеріальні кримінальні правопорушення) та кримінальні правопорушення з формальним складом (формальні кримінальні правопорушення).

Кримінальні правопорушення з матеріальним складом характеризуються тим, що для об'єктивної сторони цих посягань закон (диспозиція статті КК) вимагає встановлення не тільки діяння (дії або бездіяльності), а й настання суспільно небезпечних наслідків.

Кримінальні правопорушення з формальним складом визначають як такі, що потребують для наявності об'єктивної сторони встановлення лише діяння (дії або бездіяльності). Наслідки цих кримінальних правопорушень хоча і можуть іноді наставати, але перебувають за межами складу кримінального правопорушення. Вони не включаються до об'єктивної сторони складу як обов'язкова ознака, їх встановлення на кваліфікацію кримінального правопорушення не впливає.

Наразі у національній теорії кримінального права найбільш суттєвими здобутками у розробці питань наслідків кримінального правопорушення є доробок проф. П. С. Берзіна [16]. Автор дослідив широкий спектр проблем, зосередивши увагу на проблемах визначення впливу злочинних наслідків як кримінально-правового явища, його окремих різновидів на кримінально-правове регулювання, а також моделювання системного значення таких наслідків у кримінальному праві в цілому. Аналізуючи концептуальні засади дослідження наслідків як кримінально-правового явища, науковець, зокрема, викладає загальні методологічні підходи до розуміння наслідків та аналізує основні різновиди суспільно небезпечних наслідків у кримінальному праві. Доводячи роль та місце наслідків в механізмі кримінально-правового регулювання, П. С. Берзін наводить поняття та загальну характеристику

механізму кримінально-правового регулювання, аналізує основні режими його функціонування [16, 65].

Грунтовно досліджуючи означені питання, П. С. Берзін окремо аналізує визначення наслідків в Загальній та Особливій частинах кримінального права України. Питання, які вирішено науковцем, стосуються: наслідків у юридичній конструкції складу малозначного діяння; наслідків та незакінченого кримінального правопорушення; наслідків та нормативного змісту поняття вини та її окремих форм; наслідків та співучасті у кримінальному правопорушенні; наслідків у юридичних конструкціях обставин, що виключають злочинність діяння; наслідків та окремих питань призначення покарання; основних техніко-юридичних та спеціально-юридичних аспектів наслідків як елемента складу кримінального правопорушення певного виду; окремих проблем змістовних характеристик наслідків у складах кримінальних правопорушень певних видів (на прикладі складів кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності). Крім цього, на прикладі аналізу складів кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності П. С. Берзін докладно викладає проблемні аспекти врахування наслідків при кримінально-правовій кваліфікації [16, 98].

Суттєвим для теорії кримінального права є визначення П. С. Берзіна про те, що наслідками кримінального правопорушення є негативні зміни в соціальній сфері, які фіксуються у кримінально-правових нормах. У свою чергу, на думку науковця, основними різновидами наслідків є:

а) порушення встановленого в державі правопорядку, що виражається в дезорганізації урегульованих правом соціальних зв'язків;

б) реальні втрати, яких носії соціальних цінностей зазнали у зв'язку з утворенням негативних змін;

в) неодолима вигода, яка могла бути отримана таким носієм у разі відсутності впливу суспільно небезпечного діяння, яке законом визначене як кримінальне правопорушення, на соціальні цінності;

г) витрати, які здійснили носії соціальних цінностей чи мусять їх зробити для відновлення порушеної таким впливом соціальної цінності. Крізь призму філософського, соціологічного та логічного розуміння П. С. Берзіним запропоновані визначення найбільш спірних в теорії кримінального права визначень, таких як «зміни в об'єкті кримінально-правової охорони», «суспільно небезпечні наслідки», «злочинні наслідки», «наслідки як елемент складу кримінального правопорушення» та співвідношення між ними [16, 112].

Таким чином, На думку П.С. Берзіна, термін «наслідки» доцільно вживати у кількох різних значеннях. По-перше, як найбільш загальний за своїм змістом, що визначає результат суспільно небезпечної поведінки (діяння); зміст такої поведінки визначає результат поєднання системи всіх виділених різновидів суспільно небезпечного діяння з іншими фактичними обставинами (юридичними фактами). По-друге, як такий, що визначає результат певного типу суспільно небезпечної поведінки (діяння), який визначений законом як злочин певного виду; тобто визначає результат поєднання такого типу суспільно небезпечної поведінки, який визначений законом як злочин певного виду з іншими фактичними обставинами (юридичними фактами). По-третє, як такий, що визначає законодавчу модель результату злочину певного виду (як елемент об'єктивної сторони юридичного складу злочину). Нарешті, як такий, що визначає систему конкретних заходів кримінально-правового впливу, які застосовуються за відповідний тип суспільно небезпечної поведінки. При цьому поєднання діяння особи з іншими фактичними обставинами, як злочинний наслідок, П.С. Берзін визначає через «ураження» конкретних компонентів (елементів) об'єкта злочину, що характеризується утворенням в ньому конкретних змін (негативних змін) і взаємодією з відповідними заходами кримінально-правового впливу [16, 155-157].

Отже, суспільно небезпечні наслідки слід розглядати як багатоаспектне поняття, що включає в себе різні за своєю сутністю правові явища від фактичної шкоди об'єкту злочину до наслідків соціально-правового характеру, що не завдають фактичної шкоди об'єкту злочину.

### 2.3. Причинний зв'язок між дією або бездіяльністю та настанням суспільно-небезпечних наслідків

Вчення про причинний зв'язок ґрунтується на теорії причинності, розробленої філософією [50, 121]. Досить часто на практиці працівники слідчих органів, прокуратури чи суду під час встановлення причинного зв'язку між поведінкою винного та спричинених ним наслідків керуються (можливо, несвідомо) тими самими філософськими положеннями, що й науковці.

У науці кримінального права щодо проблем причинного зв'язку свої погляди позначили М.І. Панов [76, 121], П.Л. Фріс [91, 149], О.О. Кваша [54, 90-91] та інші. Переважна більшість авторів одностайно виділяють три основні теорії вчень про причинний зв'язок, кожна з яких, базуючись на різних філософських концепціях, розглядає з більшою чи меншою повнотою і науковою обґрунтованістю проблему причинності у кримінальному праві. Так, відповідно до теорії необхідної умови (*condicio sine qua non*), причиною слід вважати будь-який фактор, який так чи інакше вплинув на виникнення наслідку. Беручи до уваги теорію адекватної причини, слід вказати тільки на «стандартні» причини, а у випадках, коли причиною стає щось нестандартне, це не може розглядатись як причина явища. Теорія необхідного спричинення визнає за причину лише таке явище, яке не випадково, а об'єктивно, закономірно зумовлює настання наслідку.

Досліджуючи теорію та практику встановлення причинного зв'язку в кримінальному праві, російський дослідник професор В.Б. Малінін виділив набагато більшу систему теоретичних поглядів щодо проблеми причинного зв'язку [69, с. 216– 256]. Автор узагальнює та виділяє десять теорій причинного зв'язку в кримінальному праві:

1) теорія адекватного причинного зв'язку, за якою розглядається низка конкретних випадків, згрупованих за типовими ознаками; умови, які не будуть типовими (адекватними), не розглядатимуться як причина явища (Д. Кріз, Л. Трегер та ін.);

2) теорія головної причини: причиною завданого результату визнається тільки вирішальне, головне діяння, що спричинило найбільший вплив на завданий результат (прихильників цієї теорії В.Б. Мілінін не називає);

3) теорія причини та умови. Відповідно до цієї теорії причина та наслідок пов'язані генетичним зв'язком, умова ним обумовлюється; без сприятливих умов можливість виникнення наслідків причиною не реалізується (А. Хорн, Р. Хорн, Н.М. Ярмиш, Н.Ф. Кузнецова та ін.);

4) теорія безпосередньої (найближчої) причини вказує, що тільки останнє, безпосереднє та найближче до наслідків діяння має визнаватись причиною спричиненого результату (В.Б. Малінін називає цю теорію «улюбленою теорією практичних працівників»);

5) теорія необхідного та випадкового причинного зв'язку, яка виражає, що питання про кримінальну відповідальність може ставитись лише по відношенню до необхідних наслідків цього діяння людини; випадкові наслідки лежать за межами інтересів кримінального права (Л.Д. Гаухман, А.А. Піонтковський та ін.);

6) теорія вірогідного причинного зв'язку ґрунтується на тому, що після вчинення діяння з тим чи іншим ступенем вірогідності настають відповідні наслідки (Ф.Ю. Бердичевський, Л. Майданчик та ін.);

7) теорія юридичного фіктивного причинного зв'язку вказує, що хто спільно здійснює діяльність, небезпечну для оточуючих, той спільно відповідає за шкоду, заподіяну цією діяльністю, якщо буде неможливим встановити, чиї саме дії спричинили настання шкідливих наслідків (О.В. Федотов);

8) теорія можливості та дійсності визнає необхідне чи дійсне спричинення злочинного наслідку, яке має місце тоді, коли поведінка особи є однією з необхідних умов спричинення злочинного результату, разом з тим перетворює на дійсність реальну можливість настання цього результату, створену нею самою, іншими особами чи силами, або активно беручи участь у цьому (П.Г. Семенов, Т.Л. Сергєєва, В.С. Прохоров);

9) теорії винуватої причинності визначає, що юридичне значення має лише той причинний зв'язок, який охоплюється або має охоплюватись передбаченням суб'єкта (М.Д. Сергєєвський, П.П. Михайленко та ін.);

10) теорія необхідної умови (*condicio sine qua non*) встановлює, що дія людини є причиною цього наслідку, коли ця дія була однією з необхідних умов його настання (Е.Ф. Побегайло, А.В. Успенський та ін.).

Слід зазначити, що серед вітчизняних вчених домінуючою концепцією причинного зв'язку є *теорія необхідного спричинення*, а у сучасній західній кримінально-правовій науці та судовій практиці домінують три концепції: *condicio sine qua non*, «адекватної причини» і «найближчої причини» [89, 9; 89, 11]. Підсумовуючи, слід зазначити, що кожна з цих теорій може бути доповнена новими положеннями, які тією чи іншою мірою могли б поглибити загальне уявлення про причинний зв'язок у кримінальному праві [76, 121]. При цьому слід урахувати застереження М.Д. Сергєєвського, який вказав, що «питання причинного зв'язку в кримінальному праві є таким, у якому найбільше проявляється елемент суб'єктивного свавілля дослідника; взагалі доктрина кримінального права страждає цим недоліком» [75, 296].

Лімітований обсяг магістерської роботи не дозволяє більш детально розглянути та проаналізувати кожен з цих підходів, які безумовно заслуговують на увагу. Однак зазначимо, що, на нашу думку, більш прийнятним вбачається підхід, який ґрунтується на загальнотеоретичних положеннях «необхідного спричинення». Він найбільш повно розкриває основні підходи, які характеризують причинний зв'язок у вітчизняній кримінально-правовій науці.

З проаналізованого випливають такі необхідні вимоги, що мають місце при встановленні причинного зв'язку, керуючись теорією «необхідного спричинення»: між діянням (причиною) та наслідком має існувати визначена зовнішня послідовність, з яких перше (тобто діяння) стало необхідною умовою (фактором) спричинення другого (тобто наслідку).

А.А. Музика стверджує, що «встановлення причинного зв'язку за багатьма злочинами з матеріальним складом, як правило, не викликає

складнощів у юристів-практиків, оскільки у зазначених діях причинний зв'язок поведінки винного з суспільно небезпечними наслідками, що настали, є очевидним» [56, 5].

Слід наголосити, що вагому роль у вирішенні конкретних питань щодо наявності (відсутності) причинного зв'язку між поведінкою особи та наслідком відіграє експертна думка. Адже саме експерт як спеціаліст у галузі спеціальних знань може найточніше вирішити питання щодо існування та розвитку певних об'єктивних закономірностей, а також встановити, чи діяв прикордонник відповідно до встановлених правил несення прикордонної служби. У цьому контексті ми цілковито погоджуємося з думкою Є.В. Фесенка, про потребу перегляду звичного для нашої юриспруденції постулату, що висновок стосовно причинного зв'язку має робити насамперед юрист. Висновок щодо наявності (відсутності) ознаки складу злочину дійсно прерогатива юриста. Але практичне обґрунтування цього висновку без спеціальних знань неможливе. Тому вирішальне значення у конкретній справі слід надавати все ж таки висновкам експерта [90, с. 3].

Методологічно причинний зв'язок можна визначити як один з видів детермінації. Детермінація являє собою взаємозв'язок явищ, при якій одне явище визначає (детермінує) появу іншого. У філософії таких зв'язків налічується понад тридцять. Для кримінального права мають значення дві з них: причинний зв'язок (спричинення) і обумовлює зв'язок (обумовлення). У випадку причинності дія (бездіяльність) породжує, виробляє, відтворює наслідки. Коли воно обумовлене, явище створює лише можливість, яка реалізується внаслідок виникнення наслідків. Причина і стан тісно взаємодіють. Без сприятливої ситуації можливість наслідків причини не збудеться. Однак, коли причина та стан взаємодіють, вони зберігають свою специфіку з різних типів детермінації: причина та наслідок пов'язані генетичною ланкою, стан визначається нею.

Причиною та причинами зв'язків є об'єктивні типи спілкування. Причина та стан завжди передують розслідуванню. Однак не всі часові послідовності

означають визначення: «*ros nos propter nic*» - «після цього не означає як результат». Причини та умови, з одного боку, і наслідок - з іншого, є ізоморфними, тобто однорідними за своїм змістом, включаючи соціальну небезпеку. У доктрині причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві стверджується, що філософська концепція причинно-наслідкових наслідків повно застосовується у кримінальному праві. Однак ця точка зору потребує уточнення. Механізм спричинення, причинності, причинності, насправді, однаковий для всіх явищ природи та соціальної діяльності. Причини та наслідки у відповідних сферах втручання конкретні. У кримінальному законодавстві причинами завжди є дії чи бездіяльність особи, яка досягла певного віку і яка має здоровий розум. Наслідки – це завжди соціально небезпечна шкода, шкода правовідносинам, що охороняються кримінальним законом [13, 45].

Необхідний причинний зв'язок слід відрізнити від випадкового причинного зв'язку. Необхідний причинний зв'язок відображає закономірності розвитку об'єктивного світу, коли сама причина містить реальну можливість наслідків. При необхідних причинно-наслідкових зв'язках людина, пізнаючи об'єктивний світ, здатна передбачити розвиток природного ходу явищ. Виконуючи певні дії, що регулярно спричиняють настання наслідків, він здатний передбачити настання цих наслідків. Ось чому необхідний причинно-наслідковий зв'язок має кримінально-правову цінність, і наслідки, які виникають внаслідок дії (бездіяльності) особи за наявності її наміру або її необдуманості, приписуються їй за вину.

На відміну від цього *випадкові причинні зв'язки* не відображують закономірності розвитку подій. Вони є наслідком випадкового перетинання пересічення причинно-наслідкових ланцюжків (іноді багатьох). Тут діяння з урахуванням об'єктивно-предметних умов містить лише *абстрактну можливість* настання суспільно небезпечних наслідків.

Важливо врахувати вищезазначені положення, щоб вирішити питання про наявність (або, навпаки, про відсутність) у кожному випадку причинного зв'язку між соціально небезпечним діянням та наслідком. Встановлення необхідного причинно-наслідкового зв'язку означає декларацію об'єктивної сторони кримінального правопорушення матеріальним складом.

Теорія і практика кримінального права базується на основному принципі, згідно з яким соціально небезпечні наслідки можуть бути приписувані людині лише в тому випадку, якщо вони причинно пов'язані з її діями чи бездіяльністю. Встановити причинно-наслідковий зв'язок між дією та соціально небезпечними наслідками означає відповісти на питання: кому дія призвело до цього наслідку, а кому цей наслідок. Отже, слід зазначити, що в об'єктивній реальності згубний наслідок, що стався, спричинений діями цієї особи, а не діями третіх осіб чи будь-якої іншої зовнішньої сили.

«Наука кримінального права не створює своєї теорії причинності, а ґрунтується на теорії причинності, чи каузальності (причина), розроблені філософією. Філософські категорії «причина» і «наслідок» відбивають об'єктивно існуючі причинно-наслідкові зв'язки об'єктивного світу. Ці зв'язки мають універсальний характер. У них одне явище (подія, процес) виступає причиною іншого явища (наслідку) - перше передуює другому в часі і є необхідною умовою чи підставою виникнення або зміни розвитку другого, тобто причина породжує наслідок. З цих філософських положень випливає, що під причинним зв'язком у кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючий зв'язок між діянням - дією або бездіяльністю (причиною) - і суспільна небезпечними наслідками (наслідком), коли дія або бездіяльність викликає (породжує) настання суспільна небезпечного наслідку» [76, 9].

Слід відзначити, що у науці вітчизняного кримінального права щодо проблеми причинного зв'язку були висловлені різні погляди. Серед домінуючих – теорія необхідної умови («необхідна умова, без якої не може бути...»), теорія адекватної причинності, теорія необхідного спричинення. Кожна з цих теорій, заснованих на різних філософських концепціях, з більшою чи меншою

вичерпністю та науковою обґрунтованістю розглядає проблему причинно-наслідкового зв'язку у кримінальному праві. Вони мають низку безперечно позитивних якостей, але в той же час містять певні рішення та висновки, які викликають критичні зауваження. Кожна з цих теорій може бути доповнена новими положеннями, які могли б певною мірою поглибити загальну ідею причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві. Для того, щоб проаналізувати та встановити причинно-наслідковий зв'язок між соціально небезпечною дією чи бездіяльністю та соціально небезпечними наслідками, необхідно виходити з наступних положень.

Під причинним зв'язком в кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючий зв'язок між діянням – дією або бездіяльністю (причиною) - і суспільно небезпечними наслідками (наслідком), коли дія або бездіяльність викликає (породжує) настання суспільно небезпечного наслідку.

В теорії кримінального права запропоновані такі «види» необхідних причинних зв'язків, які мають кримінально-правове значення та зустрічаються найчастіше.

а) причинний зв'язок при так званому безпосередньому спричиненні. Такий зв'язок іноді називають безпосереднім або прямим причинним зв'язком (наприклад, постріл з пістолета, що привів до смерті потерпілого);

б) опосередкований необхідний причинний зв'язок, коли суб'єкт для спричинення суспільно небезпечних наслідків застосовує різні механізми, пристосування, інші засоби вчинення кримінального правопорушення або використовує поведінку інших осіб, наприклад, неосудних або осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності (таких, що виступають як «знаряддя» вчинення кримінального правопорушення), або поведінку тварин, наприклад, спеціально дресированих собак тощо;

в) необхідний причинний зв'язок при співучасті, коли дій співучасників (організатора, підмовника, пособника) знаходяться у причинному зв'язку із кримінальним правопорушенням, вчиненим виконавцем;

г) необхідний причинний зв'язок за наявності особливих умов на боці потерпілого. Ці умови виступають як каталізatori (прискорювачі) настання наслідків (наприклад, стан сп'яніння, хвороба потерпілого та ін.).

Необхідний причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками завжди означає наявність об'єктивної сторони кримінального правопорушення з матеріальним складом. Проте це лише необхідна передумова вирішення питання про наявність складу кримінального правопорушення як підстави кримінальної відповідальності. Потрібно ще встановити суб'єктивну сторону кримінального правопорушення – вину особи у формі умислу або необережності щодо наслідку, який настав.

Зазначимо, що при аналізі та встановленні причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками слід виходити з таких положень.

1) Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення підлягає встановленню у разі, коли шкідливі наслідки є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, тобто в кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом. Звідси випливає, що коли відсутнє небезпечне діяння, то немає необхідності встановлювати причинний зв'язок, бо немає першої (обов'язкової) ознаки об'єктивної сторони – діяння. У разі відсутності наслідку (за відсутності суспільно небезпечного діяння) має місце або замах на кримінальне правопорушення, або склад формального кримінального правопорушення, або взагалі немає складу кримінального правопорушення. Якщо ж причинний зв'язок між діяннями і наслідком не встановлений, об'єктивна сторона кримінального правопорушення з матеріальним складом відсутня внаслідок відсутності такої обов'язкової її ознаки, як причинний зв'язок [9;14].

2) Причинний зв'язок – це об'єктивно існуючий зв'язок між причиною (суспільно небезпечним діянням) і наслідком (суспільно небезпечними наслідками), факт реальної дійсності, що знаходиться поза свідомістю і волею

людини. Такий зв'язок є пізнавальним. Тому за кожною кримінальною справою для наявності об'єктивної сторони кримінального правопорушення з матеріальним складом необхідно встановити не тільки діяння, а й суспільно небезпечний наслідок, а також причинний зв'язок між діянням і наслідками як явищами реальної дійсності.

3) Аналізуючи причинний зв'язок, слід урахувати, що в природі і суспільстві усі явища взаємопов'язані, перебувають у тісній взаємодії. В об'єктивному світі існує загальний і універсальний причинно-наслідковий зв'язок. Тому, якщо розглядати сукупність причинно-наслідкових зв'язків та ланцюгів, що призвели до кримінального наслідку, важко встановити, яке явище є причиною, а яке наслідком, оскільки наслідок як дія - причина одночасно за певних умови поворотів. у причині та спричиняє новий наслідок. Тому, щоб чітко встановити взаємозв'язок між причиною та наслідком, необхідно штучно (образно) виділити два явища - причину та наслідок, тобто соціально небезпечну дію (бездіяльність) та соціально наслідкові небезпеки - від інших причинно-наслідкових ланцюгів та посередництв, які інакше взаємодіяти з наслідками. Лише за такого підходу ми можемо визначити, чи є вчинок причиною цього наслідку.

4) Причинний зв'язок має місце лише тоді, коли діяння виступає необхідною умовою, без якої неможливо настання наслідку. З цього випливають такі найважливіші вимоги:

а) причина (діяння) в часі повинна була передувати наслідку. Однак зовнішньої (часової) залежності в послідовному розвитку подій недостатньо, адже відомо, що після цього не завжди означає внаслідок цього;

б) причина (діяння) не тільки повинна передувати наслідку в часі, а й викликати його. Відомо, що причинний зв'язок за своєю суттю є зв'язком генетичним (зв'язок породження). «Тут діяння завжди повинно викликати (породжувати) настання суспільно небезпечних наслідків. При цьому суспільно небезпечна дія як активна форма поведінки людини безпосередньо заподіює

шкоду, тобто безпосередньо здійснює (причина) негативний, руйнівний вплив на об'єкт кримінально правової охорони і викликає тим самим настання суспільно небезпечного наслідку. На відміну від цього бездіяльність завдає шкоди опосередковано. Це пояснюється тим, що особа при бездіяльності не втручається в розвиток причинного зв'язку, не виконує покладеного на неї обов'язку по виконанню активних дій, якими вона мала відвернути шкоду, що загрожує об'єкту. Внаслідок пасивної поведінки особи і дії інших сил та засобів (дій третіх осіб, сил природи, механізмів, різних процесів - хімічних, біологічних, патологічних та ін.) суспільно небезпечні наслідки настають як факт реальної дійсності. Однак це зовсім не означає, що в останньому випадку немає причинного зв'язку між бездіяльністю і наслідками, що сталися. Такий зв'язок існує. Але він лежить в площині не виконання особою своїх обов'язків (активних дій) по відверненню шкоди (за наявності реальної можливості виконати такі дії) і фактичним заподіянням цією пасивною поведінкою шкоди (суспільно небезпечних наслідків)» [28, 16];

в) причинний зв'язок має місце лише у разі, коли діяння є головною (визначальною) умовою настання суспільно небезпечного наслідку. Це правило вельми важливо ураховувати в ситуаціях, коли в причинний рядок втручаються різні додаткові сили, умови та чинники - дії інших осіб, різні процеси (патологічні, біологічні та ін.), тобто має місце кілька (множинність) чинників, що тією чи іншою мірою сприяють настанню суспільно небезпечних наслідків. Діяння слід розглядати як головну умову (причину) настання наслідків, якщо без неї (при теоретичному, штучному виключенні діяння з цього ланцюгу чинників) суспільно небезпечні наслідки не сталися б. В даній конкретній обстановці діяння завжди створює конкретну можливість настання наслідків і є в такому разі їх причиною;

г) діяння перебуває в причинному зв'язку з наслідком, коли воно з неминучістю породжує цей наслідок. Йдеться про те, що діяння з урахуванням його характеру та інтенсивності (стрімкості), а також місця, часу, обстановки,

засобів вчинення кримінального правопорушення, особливостей його об'єкта і предмета створює *реальну можливість* настання наслідків. Діяння тут з необхідністю, з неминучістю (закономірно) викликає настання наслідку. Наслідок тут органічно притаманний (реальна можливість) цьому діянню. Має місце *необхідний причинний* зв'язок між суспільно небезпечним діянням та його наслідками.

Необхідний причинний зв'язок слід відрізнити від випадкового причинного зв'язку. Необхідний причинний зв'язок відображує закономірності розвитку об'єктивного світу, коли причина сама в собі містить *реальну можливість* настання наслідку. При необхідних причинних зв'язках людина, пізнаючи об'єктивний світ, здатна передбачити розвиток природного ходу явищ. Вчиняючи ті чи інші дії, що із закономірністю викликають настання наслідків, вона здатна передбачити настання цих наслідків. Ось чому необхідний причинний зв'язок має кримінально-правове значення, і наслідки, що сталися від дії (бездіяльності) особи за наявності її умислу або необережності, ставляться їй за вину.

На відміну від цього *»випадкові причинні зв'язки* не відображують закономірності розвитку подій. Вони є наслідком випадкового пересічення причинно-наслідкових ланцюжків (іноді багатьох). Тут діяння з урахуванням об'єктивно-предметних умов містить лише *абстрактну можливість* настання суспільно небезпечних наслідків» [11, 59].

## **Висновки до розділу 2.**

Діяння – це свідомий акт поведінки людини, який завжди є наслідком пізнавальної діяльності, відбиттям у свідомості об'єктивного світу. Залежно від характеру впливу на об'єкт кримінального правопорушення усі дії можна поділити на фізичні та інформаційні.

Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що діяння, яке визнається кримінальним правопорушенням, спричиняє істотну шкоду суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди.

Суспільно небезпечні наслідки – це передбачена кримінально-правовою нормою матеріальна чи нематеріальна шкода, що заподіяна злочинною дією чи бездіяльністю об'єкту посягання.

Слід зазначити, що серед більшості наукових поглядів існує поділ суспільно небезпечних наслідків залежно від характеру та обсягу шкоди, заподіяної діянням об'єкту, на наслідки у виді реальної шкоди і наслідки у вигляді створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди.

Урахування наведених вище положень має важливе значення для вирішення питання про наявність (або, навпаки, відсутність) в кожному конкретному випадку причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і наслідком. Встановлення необхідного причинного зв'язку означає констатацію об'єктивної сторони кримінального правопорушення з матеріальним складом.

В теорії кримінального права запропоновані такі «види» необхідних причинних зв'язків, що мають кримінально-правове значення і зустрічаються найчастіше: а) причинний зв'язок при так званому безпосередньому спричиненні; б) опосередкований необхідний причинний зв'язок; в) необхідний причинний зв'язок при співучасті; г) необхідний причинний зв'язок за наявності особливих умов на боці потерпілого. Ці умови виступають як каталізатори (прискорювачі) настання наслідків (наприклад, стан сп'яніння, хвороба потерпілого та ін.).

Необхідний причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками завжди означає наявність об'єктивної сторони кримінального правопорушення з матеріальним складом. Але це лише необхідна передумова вирішення питання про наявність складу кримінального правопорушення як підстави кримінальної відповідальності. Потрібно ще встановити суб'єктивну

сторону кримінального правопорушення - вину особи у формі умислу або необережності щодо наслідку, який настав.

## **РОЗДІЛ III. ФАКУЛЬТАТИВНІ ОЗНАКИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Факультативні ознаки об'єктивної сторони матеріального і формального складу кримінального правопорушення є однаковими. До них належать:

1. Місце вчинення кримінального правопорушення;
2. Час вчинення кримінального правопорушення;
3. Спосіб вчинення кримінального правопорушення;
4. Знаряддя вчинення кримінального правопорушення;
5. Засоби вчинення кримінального правопорушення;
6. Обстановка вчинення кримінального правопорушення.

### **3.1. Місце вчинення кримінального правопорушення.**

У теорії кримінального права під місце вчинення кримінального правопорушення розуміють певну територію, на якій вчинюється передбачене КК суспільно небезпечне діяння. «Місце настання суспільно небезпечних наслідків у матеріальних складах злочинів є частиною змісту цієї ознаки об'єктивної сторони» [85, 64].

Наразі слід констатувати, що чинний КК України та теорія кримінального права до цього часу не вирішили належним чином проблему кваліфікації діянь беручи до уваги таку ознаку об'єктивної сторони як місце вчинення кримінального правопорушення. Ця обставина, на нашу думку, перешкоджає належній кваліфікації діянь. Серед ключових питань, які необхідно вирішити для подолання цієї проблеми, слід зупинитися на наступних питаннях та встановити випадки, коли за чинним КК місце вчинення кримінального правопорушення має значення для кваліфікації, коли воно може бути конструктивною (необхідною або кваліфікуючою) ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення; є альтернативною ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення; має значення для встановлення наявності або відсутності ознак перевищення меж необхідної

оборони, або випадках коли місце вчинення кримінального правопорушення має значення для оцінки факту сприйняття потерпілим погрози як реальної. Також у випадках, коли місце вчинення кримінального правопорушення має значення для оцінки хуліганських дій як особливо зухвалих чи винятково цинічних; може мати значення для кваліфікації і в разі, коли воно прямо не передбачено як конструктивна ознака їх складу; у так званих дистанційних кримінальних правопорушеннях: злочини з віддаленим у просторі результатом; злочини з двома діями; тривалі злочини; продовжувані злочини; злочини, вчинені у співучасті.

У ч. 1 ст. 6 КК сформульовано територіальний принцип просторової чинності (дії) кримінального закону України: «особи, які вчинили кримінальні правопорушення на території України, підлягають кримінальній відповідальності за чинним КК» [3]. У зв'язку з цим в межах питання, що розглядається, слід звернути окрему увагу на особливості конкретизації наслідків (їх визначення) у формулюваннях (законодавчих формулюваннях), передбачених відповідно ч. 2 і ч. 3 ст. 6 КК.

Оминаючи особливості законодавчої конкретизації змісту поняття «територія України», одразу зауважимо, що в літературі автори враховують настання (можливість настання) наслідків (як результату суспільно небезпечного діяння) «у відриві» від вчиненого діяння за двома варіантами:

- а) діяння вчинене на території України, а наслідки настали за її межами та
- б) навпаки, коли діяння вчиняється за межами України, а його наслідки мають місце на території України.

На думку В. І. Борисова, положення, передбачене у ч. 2 ст. 6 КК, охоплює як випадки вчинення всього діяння, що являє собою кримінальне правопорушення, на території України, так і випадки вчинення частини такого діяння на території України, а іншої частини – на території іншої держави (держав). Тому кримінальне правопорушення вважається вчиненим на території України, якщо його, наприклад, було почато за кордоном, а продовжено, закінчено або припинено на території України або, навпаки, розпочато в

Україні, а продовжено, закінчено або припинено на території іншої держави [33; 375].

Крім того, слід пам'ятати, що кримінальне правопорушення вважається вчиненим на території України, коли воно підготовлене за її межами, а дії, які його утворюють, вчинені на її території, чи якщо суспільно небезпечне діяння було вчинено поза межами України, а суспільно небезпечні наслідки, передбачені законом про кримінальну відповідальність, настали на території України [33; 375].

При цьому, кримінальне правопорушення вважається таким, що вчинено на території України, якщо його виконавець (інший співучасник) діяв на території України, або якщо організаційна діяльність, підбурювання, пособництво були здійснені за кордоном, а виконавець діяв на території України, а також у інших випадках, коли той чи інший співучасник діяв в Україні, а виконавець кримінального правопорушення — за кордоном [33; 375].

Аналіз наукових розробок та досліджень у цій царині дає підстави зробити наступні висновки:

А) для визнання кримінального правопорушення вчиненим на території України необхідним є настання наслідків як елемента складу кримінального правопорушення (1) на території України, при цьому відповідне діяння може бути розпочато і за її межами. В таких випадках настання зазначених наслідків може за відповідних обставин охоплюватися змістом формулювань «кримінальне правопорушення продовжено», «кримінальне правопорушення закінчено» та «кримінальне правопорушення припинено»; (2) поза межами території України, коли відповідне діяння принаймні почато на території України;

Б) для визнання кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті, вчиненим на території України законодавець вимагає, щоб «його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України» [3]; при цьому настання наслідків, що є обов'язковою ознакою відповідних складів

кримінальних правопорушень, має охоплюватися змістом терміну «діяв», передбачаючи в необхідних випадках врахування вимог ч. 2 ст. 6 КК.

У статтях Особливої частини КК місце вчинення кримінального правопорушення в одних випадках визначається як територія України (статті 268, 334 КК), повітряний простір (ст. 282 КК), економічна зона України (ст. 243 КК). В інших складах місце вчинення кримінального правопорушення вживається як географічне поняття, наприклад, море, внутрішні морські і територіальні води (ст. 243 КК), атмосферне повітря (ст. 241 КК), водні об'єкти (ст. 242 КК), вода (ст. 242 КК), земля (ст. 239 КК), надра (ст. 240 КК), континентальний шельф (ст. 244 КК).

Окрім того, місце вчинення кримінального правопорушення розуміється як певна територія, на якій людина проживає чи займається виробничою або іншою діяльністю, наприклад, житло, інше приміщення чи сховище (статті 185, 186, 187 КК), транспортні комунікації (ст. 279 КК), річкове, морське або повітряне судно (ст. 278 КК), вибухонебезпечні підприємства, вибухонебезпечні цехи (ст. 273 КК) тощо.

Іноді місцем вчинення кримінального правопорушення вказується певна територія, де відбуваються певні події чи певні дії виняткового характеру, наприклад, поле бою (статті 429, 432 КК) або район бойових дій (ст. 433 КК).

У деяких складах місце вчинення кримінального правопорушення визначається як територія, на яку поширюється чітко визначений правовий режим, наприклад, державний кордон України (ст. 331 КК), митний кордон України (ст. 201 КК), заповідники, території й об'єкти природно-заповідного фонду (ст. 248 КК), спеціалізовані лікувальні заклади (ст. 394), місця обмеження волі (ст. 390 КК), місця позбавлення волі (ст. 393 КК), виправні установи (статті 391, 392 КК) тощо.

### **3.2. Час вчинення кримінального правопорушення**

Час вчинення кримінального правопорушення є складовою обстановки вчинення кримінальних правопорушень. Відповідно до ч. 3 ст. 4 КК, «часом

вчинення кримінального правопорушення визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності» [3].

Час – загальна властивість фізичних процесів, що здійснюються один за одним у певній послідовності, розвиваються по стадіях, мають тривалість. Час пронизує всю систему криміналістичної характеристики, зв'язує між собою всі її елементи.

Інформація про час вчинення кримінального правопорушення дає можливість встановити осіб, які беруть участь у його вчиненні, вказати інші обставини кримінальної справи, виключити причетність осіб до безпосереднього вчинення певних кримінальних діянь.

Часові зміни фіксують не час взагалі, який не має конкретних ознак, а час певного факту, обставини, події: підготовка до кримінального правопорушення, безпосередня реалізація злочинного наміру, приховування слідів.

Встановлення часу вчинення кримінального правопорушення іноді є дуже важливою умовою успішного розслідування: версії розслідування стають більш обґрунтованими, а пошук доказів – більш раціональним та ефективним. Маючи уявлення про час, коли відбулася розслідувана подія, легше визначити, де спочатку шукати свідків у справі та інші джерела доказів, серед яких найбільш вірогідні люди. Час ймовірно допоможе встановити особу підозрюваного.

Час вчинення кримінального правопорушення – певний часовий період, протягом якого вчиняється кримінальне правопорушення. Однак слід пам'ятати, що ця ознака об'єктивної сторони впливає на кваліфікацію лише у тих досить рідких випадках, коли вона передбачена у диспозиції відповідної статті Особливої частини КК. Наприклад, часом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 272 КК, є час виконання робіт із підвищеною небезпекою. У ст. 429 КК вказано на час вчинення кримінального правопорушення. Часом самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю вказано час бою. Кримінально каране порушення правил полювання,

відповідальність за яке встановлене ст. 248 КК, може полягати у полюванні у заборонений час.

При аналізі змісту норми, що міститься у ч. 3 ст. 4 КК, слід враховувати, що формулювання «...визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності» включає тільки специфічний кримінально-правовий зміст діяння як обов'язкового елементу об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Як вказують дослідники, «розуміння цього формулювання здійснюється в межах традиційної термінології про склад кримінального правопорушення. У зв'язку з цим інші обов'язкові елементи у специфічній конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення (наслідки, причинний зв'язок, час, місце, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка (ситуація) вчинення кримінального правопорушення), а також елементи у специфічній конструкції об'єкта кримінального правопорушення змістом зазначеного поняття взагалі не охоплюються» [33, 102].

Час завжди виражається у певних конкретних показниках (рік, місяць, день, година) і з певним ступенем точності. Це може бути виражено термінами або іншими категоріями. Час характеризує початок, тривалість та закінчення кримінального правопорушення.

Судова та слідча практика допомагає виявити певні тенденції у вчиненні цих злочинів за часом доби, днями тижня, місяцем року. Наприклад, фейкові повідомлення про загрозу громадської безпеці найчастіше, в 44,2% випадків, надходять у першій половині дня, з 7 до 13 годин. У період з 13 до 18 годин фіксується 34,1% повідомлень, з 18 до 22 годин - 11,1%, з 22 до 7 годин - 10,6% .

Із усіх повідомлень, що надходять у період з 7 до 13 годин, називаються в якості об'єкта погроз в 75 % навчальні заклади, в 5 % - житлові будинки, 20 % - інші об'єкти (будівлі органів влади, промислових підприємств, місця відпочинку й розваг, автотранспорт тощо). У період з 13 до 18 годин об'єктами погроз в 60% випадків є навчальні заклади, в 6 % — житлові будинки, в 11 % -

місця відпочинку й розваг (бари, казино, ресторани, дискотеки), 23 % - інші об'єкти.

У вечірній і нічний час картина змінюється. З 18 до 22 годин надходить тільки 21 % повідомлень про вибухи, що нібито готуються, у навчальних закладах, проте різко збільшується їхня кількість щодо житлових будинків - 35 %, в 12 % випадків «мінують» місця відпочинку й розваг, в 11 % - вокзали, в 21 % - інші приміщення. У період між 22 і 7 годинами «мінують» в 50% випадків житлові будинки, в 5 % - навчальні заклади, в 18 % - місця відпочинку й розваг, в 27 % - інші об'єкти.

Пояснити такий стан речей можна, простеживши закономірні зв'язки місця погрози з мотивом і цілями вчиненого кримінального правопорушення [19, 223].

Беручи до уваги формулювання, вжите у ч. 3 ст. 4 КК, В. І. Борисов та Ю. А. Пономаренко визначають особливості часу вчинення окремих складів кримінальних правопорушень. Так, визначення часу вчинення кримінального правопорушення із формальним (у тому числі усіченим) складом є час вчинення особою самої дії або бездіяльності, що є ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Щодо кримінальних правопорушень з усіченим складом, зауважують автори, то часом їх вчинення визнається час виконання тієї стадії незакінченого кримінального правопорушення, на яку законодавець, виходячи із характеру та суспільної небезпечності діяння, переніс момент закінчення кримінального правопорушення. Для кримінальних правопорушень із матеріальним складом часом їх вчинення є час вчинення особою суспільно небезпечної дії або бездіяльності, незалежно від часу настання їх суспільно небезпечних наслідків, що зазначені в законі. Настання останніх свідчить про закінчення кримінального правопорушення. При триваючому кримінальному правопорушенні часом вчинення визначається час вчинення дії або бездіяльності, з яких починається так званий «злочинний стан» особи (залишення в небезпеці, втеча з місця позбавлення волі, незаконне зберігання зброї тощо). Для продовжуваного кримінального правопорушення

часом вчинення є час вчинення останньої дії з числа кількох тотожних дій, які об'єднані єдиним наміром і які лише у сукупності складають єдину «дію» (наприклад, крадіжка останньої деталі комп'ютера, що викрадається по частинах). Для кримінальних правопорушень із ускладненим діянням часом вчинення кримінального правопорушення є час вчинення особою всіх передбачених законом складових дій.

П.С. Матишевський, аналізуючи положення ч.3 ст. 4 КК, визнає часом вчинення кримінального правопорушення «час вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом як злочин, незалежно від часу настання шкідливих наслідків від такого діяння, оскільки під вчиненням кримінального правопорушення розуміється як закінчений, так і незакінчений злочин (ст. 13 КК)» [65, 76].

Проте слід зазначити, що дотримання такого підходу дозволяє визнати такими, що викликають сумніви, положення ч.ч. 2, 3 ст. 4 КК, оскільки вони фактично не узгоджуються зі специфічним кримінально-правовим змістом тих складів кримінальних правопорушень, обов'язковими елементами яких є наслідки, причинний зв'язок, час, місце, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка (ситуація) вчинення кримінального правопорушення.

Беручи до уваги інший підхід, що дозволяє розглянути зміст формулювання «... визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності» як загальну кримінально-правову характеристику, що охоплює специфічний зміст як діяння, так й інших елементів об'єктивної сторони, що є обов'язковими у специфічній конструкції деяких складів кримінальних правопорушень (наслідки, причинний зв'язок, час, місце, спосіб, знаряддя, засоби, обстановку (ситуацію) вчинення кримінального правопорушення). Такий підхід дозволяє уникнути обмеження визначення змісту поняття часу вчинення кримінального правопорушення лише вчиненим діянням як елементом об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, оскільки в так званих матеріальних і формально-матеріальних

складах злочинів наслідки вчиненого діяння є обов'язковим елементом її (об'єктивної сторони) специфічної конструкції [30, 147].

Час вчинення кримінального правопорушення – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого вчиняється суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. У статтях Особливої частини КК час вчинення кримінального правопорушення як ознака об'єктивної сторони описується досить рідко. Разом з тим встановлення часу вчинення кримінального правопорушення по кожній справі має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі (статті 4, 5 КК).

У цих випадках і місце, і час вчинення кримінального правопорушення є ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, відсутність якого означає і відсутність відповідного складу.

Прикладом введення часу до обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу є склади військових кримінальних правопорушень, де «воєнний час» виступає кваліфікуючою ознакою. Адже кримінальні правопорушення, що вчиняються у воєнний час, характеризуються більшою суспільною небезпечністю (шкідливістю), вони заподіюють або здатні заподіяти тяжку (особливо тяжку) шкоду об'єкту кримінально-правової охорони або посягають й на інші, не тільки основні, а й додаткові об'єкти одночасно. Це, зокрема, і обумовлює необхідність побудови кваліфікованих складів та включення в них у якості обов'язкової ознаки часу здійснення кримінального правопорушення і встановлення за дані злочини, відповідно, більш суворих покарань.

Поняття «час вчинення кримінального правопорушення» має деякі особливості, пов'язані зі стикуванням термінів, що є його складають - «час» та «вчинення кримінального правопорушення». Самі по собі вони не представляють труднощів у з'ясуванні, чого не можна сказати про їх поєднання. Адже доводиться зіштовхуватися з якісною зміною їх змісту. Так, якщо вчинення кримінального правопорушення – це виконання особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, то відповідь на питання: «Чи є час вчинення суспільно небезпечного діяння часом вчинення

кримінального правопорушення?» далеко не завжди буде однозначним. Це пояснюється насамперед різним значенням часу вчинення кримінального правопорушення як ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення і як підстави дії кримінального закону в часі, а також відмінністю в конструкції складів тих чи інших кримінальних правопорушень і в особливостях законодавчого формулювання їх об'єктивної сторони.

Слід підкреслити важливість визначення часу вчинення кримінального правопорушення. Не менш важливе значення для кваліфікації ця ознака має у випадках, коли перебуває за рамками складу кримінального правопорушення. Тому не випадково, що КПК відносить час та інші обставини вчинення кримінального правопорушення до кола обставин, що підлягають доведенню по кожній кримінальній справі, незалежно від того, входить будь-який із зазначених ознак до складу розслідуваного кримінального правопорушення чи ні [32, 207].

Якщо у військових кримінальних правопорушеннях законодавець прямо вказує на час вчинення кримінального правопорушення (воєнний час), однак у КК є випадки, коли вказівка на час вчинення кримінального правопорушення проявляється не безпосередньо, а через інші ознаки об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу. Наприклад, при встановленні вини час скоєння кримінального правопорушення в сукупності з іншими обставинами справи є тим індикатором, за допомогою якого виявляється справжній зміст інтелектуального і вольового моменту умислу і необережності. Найбільш показовими у цьому випадку є норми КК, що передбачають відповідальність за злочини проти життя і здоров'я особи. Ігнорування ролі часу вчинення кримінального правопорушення або неналежне його осмислення ведуть до судових помилок.

Таким чином, час вчинення кримінального правопорушення є важливою об'єктивною властивістю кримінального правопорушення, яке (як самотійно, так я в сукупності з іншими обставинами справи) впливає на кримінально-правову оцінку діяння, його кваліфікацію. З'ясування часу вчинення

кримінального правопорушення сприяє призначенню справедливого покарання, цілей, що стоять перед ним.

### **3.3. Обстановка вчинення кримінального правопорушення**

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється кримінальне правопорушення. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, у яких відбувається діяння, наприклад, вчинення військового кримінального правопорушення в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 402, ч. 3 ст. 403, ч. 3 ст. 404 КК України), злочинні дії військовослужбовця, що перебуває в полоні (ст. 431 КК України), неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст. 285 КК України); в інших же – обстановка вказує на умови, у яких перебуває потерпілий, наприклад, залишення в небезпеці (ст. 135 КК України), ненадання допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК України), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350 КК України).

На думку В. І. Куликова, під «обстановкою вчинення кримінального правопорушення слід розуміти як обмежену просторово-часовими рамками конкретної події кримінального правопорушення систему, що включає в себе матеріальні (природні та техногенні) та соціально-психологічні елементи, що оточують злочинця, та навмисно обраної, пристосованої їм середі, в якій вчиняється злочинне діяння, і спливаючих на формування усіх його структурних елементів, що детермінує характер поведінки співучасників кримінального правопорушення, а також обумовлюючи методику розслідування» [29, 117].

Можемо констатувати, що обстановка вчинення кримінального правопорушення іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, військовий злочин у бойовій обстановці). В інших випадках вона створює привілейований склад кримінального правопорушення. Це вбивство або нанесення тяжких

тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони (статті 118, 124 КК України), де обстановка – посягання з боку того, хто посягає, - визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання.

В усіх зазначених випадках обстановка вчинення кримінального правопорушення є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Дослідники вказують, що «обстановка вчинення кримінального правопорушення – це сукупність передбачених законом або тих, визначення яких впливає з нього, обставин, що являють собою зовнішнє оточення кримінального правопорушення і характеризуються наявністю людей або певних подій. Наприклад, опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків і бездіяльність військової влади можуть бути вчинені у бойовій обстановці (ч. 3 ст. 404, ч. 3 ст. 426 КК України), неповідомлення капітаном назви свого судна - при зіткненні суден (ст. 285 КК України). Для застосування ст. 316 КК необхідно встановити, що незаконне вживання наркотичних засобів було публічним. Залишення військового корабля командиром, який не виконав до кінця своїх службових обов'язків, визнається злочином (ст. 428 КК), якщо це діяння вчинено за умов, коли корабель гине. Обстановка привілейованого вбивства, відповідальність за яке передбачена ст. 118 КК, описується словами «при перевищенні меж необхідної оборони» та «у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця». Кваліфікуючою ознакою деяких військових злочинів (зокрема непокори, невиконання наказу, погрози або насильства щодо начальника, дезертирства, порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання) є їх вчинення в умовах воєнного стану. У деяких нормах КК вказується на специфічні умови, в яких перебуває потерпілий. Наприклад, у статтях 135 і 136 КК такі умови позначені як небезпечний для життя особи стан» [11, 332].

Таким чином, дослідження обстановки вчинення кримінального правопорушення, ретельний аналіз особливостей її характеристик мають досить важливе значення у процесі кваліфікації діяння, в тому числі і при

розмежуванні кримінальних правопорушень, а в підсумку для правильного застосування кримінального закону.

### **3.4 Знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення**

Законодавець надає вагомого кримінально-правового значення знаряддям та засобам вчинення кримінального правопорушення.

Термін «засіб» широко використовується в різних галузях знань. Йдеться про різноманітні засоби – технічні й радіоелектронні, транспортні чи виробничі, лікарські та наркотичні, масової інформації та управлінські, бюджетні й валютні, грошові й фінансові, позикові, платіжні, оборотні тощо [23, 469].

При вчиненні кримінальних правопорушень особами, що їх вчиняють, використовуються різноманітні знаряддя та засоби. У залежності від опису законом об'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення можуть виконувати роль обов'язкових або кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак. Кожне конкретне кримінальне правопорушення має багато ознак, які його індивідуалізують, в тому числі і об'єктивних, які характеризують діяння суб'єкта (дію або бездіяльність), шкоду, яка заподіяна діянням, а також і ті зовнішні умови в яких вчиняються суспільно-небезпечне посягання. Це зумовлює необхідність більш детального дослідження знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення та їх кримінально-правового значення у кримінальному праві.

На нашу думку, використання у КК України таких ознак об'єктивної сторони, як знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення як обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення часто є недостатньо обґрунтованим і створює суттєві складнощі.

Під знаряддями і засобами вчинення кримінального правопорушення прийнято розуміти предмети матеріального світу, які за своїми об'єктивними властивостями можуть бути використані для вчинення кримінального

правопорушення незалежно від того, мали вони такі властивості з самого початку чи були відповідним чином пристосовані винною особою. Ці предмети можуть бути призначені тільки для реалізації злочинного наміру чи використовуватись для досягнення інших, незлочинних, цілей (наприклад, наркотичні засоби, призначені для лікування хворих, можуть використовуватися винним для тимчасового «відключення» свідомості потерпілого і протиправного заволодіння його майном).

Знаряддя і засоби є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, якщо вони вказані у диспозиції статті Особливої частини КК або їх визначення однозначно впливає з неї. Наприклад, зброя є обов'язковою ознакою бандитизму (ст. 257 КК), спеціальні засоби, призначені для негласного зняття інформації, - ознакою кваліфікованого порушення таємниці листування (ч. 2 ст. 163 КК), а вогнепальна або холодна зброя чи інші предмети, спеціально пристосовані або заздалегідь заготовлені для нанесення тілесних ушкоджень, - ознакою особливо кваліфікованого хуліганства (ч. 4 ст. 296 КК) [13, 350].

Щодо знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення, то за багато років дослідження кримінального права вчені збагатились визначеннями даного поняття. Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько вказують, що знаряддя та засоби – це ті предмети, які використовуються нею для використання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Так, при квартирній крадіжці можуть бути використані такі знаряддя кримінального правопорушення, як відмичка, ключі, лом, а також засоби кримінального правопорушення - автомобіль, на якому можна вивести викрадене майно. Предметом же крадіжки можуть бути різні чужі речі та майно (одяг, їжа, побутова техніка та ін.). Іноді предмет, знаряддя та засоби можуть переходити, так би мовити, «одне в інше». Автори вказують, що зброя, наприклад, при її викраденні є предметом кримінального правопорушення, а при вбивстві за допомогою цієї зброї – знаряддям вчинення кримінального правопорушення; документ при його підробленні є предметом кримінального правопорушення, а

при використанні його для заволодіння чужим майном шляхом обману - засобом вчинення шахрайства [10, 84-85]. Ми погоджуємось з таким підходом.

Засоби вчинення кримінального правопорушення у більшості наукових джерел кримінального права визначаються як предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення кримінального правопорушення. Знаряддя – це предмети, використовуючи які особа вчиняє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти (вогнепальна і холодна зброя, інструменти, транспортні засоби, пристрої, технічне устаткування тощо). До інших засобів вчинення кримінального правопорушення (засоби у вузькому значенні слова) можуть бути віднесені підроблені документи, формений одяг тощо.

На думку В. І. Сахарова, засоби та знаряддя вчинення злочину слід визначити як «процеси або предмети матеріального світу, які суттєво впливають на характер та міру суспільної небезпечності злочинного діяння, використовуючи які особа здійснює вплив на об'єкти кримінально-правової охорони» [78, 15]. В. І. Гуров розглядає засоби вчинення злочину як «предмети, які здатні активно впливати на матеріальні об'єкти, що може виражатися в порушенні їх фізичної цілісності, руйнуванні, видозміні, створенні тощо. Вплив на суб'єктів суспільних відносин (на особу) за допомогою використання зазначених засобів може проявлятися у вчиненні різного роду насильницьких злочинів, порушенні тілесної недоторканості, нанесення шкоди життю і здоров'ю людини» [26, 14]. О. С. Денисова трактує засоби як «різні речовини, предмети, гази тощо, хімічні (отрути), фізичні (радіація, електричний струм), біологічні (інфекційні хвороби) і інші, властивості яких використовуються злочинцем у процесі вчинення злочину для створення сприятливих умов його здійснення і полегшують процес його виконання, що не піддаються повному контролю волі суб'єкта, які тільки включаються суб'єктом у злочинну діяльність, а сам процес впливу на об'єкти матеріального світу відбувається незалежно від контролю волею суб'єктів» [31, 9]. М. М. Панов засобами

вчинення злочину визнає «предмети матеріального світу, відокремлені від суб'єкта, що виконують функції «інструмента» вчинення суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності) [71, 128].

В.К. Грищук під знаряддям вчинення кримінального правопорушення розуміє речі матеріального світу, якими безпосередньо заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода. До засобів вчинення кримінального правопорушення вчений відносить речі матеріального світу, якими безпосередньо не заподіюється істотна шкода об'єктові кримінально-правової охорони, але які полегшують вчинення кримінального правопорушення [70, 245].

Проаналізувавши наведені в науковій літературі погляди вчених щодо поняття засобів вчинення кримінального правопорушення, можемо стверджувати, що під засобами вчинення кримінального правопорушення більшість науковців розуміють предмети та інші явища (процеси, різні речовини) об'єктивного світу, які особа використовує для вчинення суспільно небезпечного діяння. Проте дане визначення поняття «засоби вчинення кримінального правопорушення», на нашу думку, не є достатньо конкретизованим, і тому не повною мірою відображає низку властивих їм рис. Тому для більш детального аналізу засобів вчинення кримінального правопорушення слід розглянути їх основні риси і визначити тим самим їх основні ознаки, провести розмежування від інших суміжних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

1. Виявлення суттєвих ознак знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення можливо лише у взаємозв'язку із кримінальною протиправною поведінкою особи, її суспільно небезпечним діянням у формі дії чи бездіяльності. Використання тих чи інших засобів можливе лише при злочинній поведінці, адже саме вона є основною передумовою при обранні особою засобів вчинення злочину.

2. Засоби вчинення злочину – це насамперед певні матеріалізовані предмети об'єктивного світу, які особа використовує для цього. Серед них ми

можемо виділити зброю, загальнонебезпечні предмети, механізми, пристосування, пристрої, різні види загальнонебезпечних речовин (отрута, хімікати тощо). Характерною особливістю є те, що ці предмети суттєво посилюють вражаючий ефект діяння, забезпечують його вчинення. Інколи кримінальне правопорушення стає можливим лише завдяки застосуванню цих засобів та знарядь. У багатьох випадках засоби вчинення кримінального правопорушення спричиняють, як правило, фізичний чи негативний руйнівний вплив на суб'єктів соціального життя (людей), різні об'єкти (предмети) як соціальні цінності тощо. Такі предмети в науці кримінального права і законодавстві визначаються як «знаряддя вчинення злочину». До засобів вчинення злочину також відносять предмети, які не мають руйнівних властивостей, наприклад, підроблені документи, фальсифіковані предмети, формений одяг тощо, використання яких при вчиненні діяння набувають характеристики суспільно небезпечних і злочинних, у тому числі процеси й інші явища реальної дійсності, які не мають властивостей знарядь: різного роду процеси (біологічні, радіаційні, хімічні), а також електричний струм, інформація, природний газ тощо. У літературі вони отримали назву «засоби вчинення кримінального правопорушення»,

Отже, засоби вчинення кримінального правопорушення слід поділяти на дві великі підгрупи (два види): на знаряддя вчинення кримінального правопорушення і на інші предмети (інші засоби), що використовуються як засоби вчинення кримінального правопорушення. Отже, поняття «засоби вчинення кримінального правопорушення» слід розглядати як поняття родове і збірне, яке включає в себе два види засобів: знаряддя та інші засоби вчинення злочину.

3. Засоби вчинення кримінального правопорушення органічно пов'язані із суспільно небезпечним діянням. Якщо їх розглядати окремо, у відриві від діяння (у формі дії чи бездіяльності), що становить центральний (визначальний) елемент кримінального правопорушення, слід визнавати як голу абстракцію. Отже, засоби вчинення кримінального правопорушення тісно пов'язані з

суспільно небезпечною дією чи бездіяльністю, суттєво впливають на характер і особливо на його соціальну властивість – суспільну небезпечність. Так, деякі кримінальні правопорушення у багатьох випадках не можуть бути вчинені без відповідних засобів, наприклад, насильницькі злочини, без таких засобів, як зброя, інші предмети, що використовуються як зброя, розповсюдження або збут програмних чи технічних засобів при незаконному втручанні в роботу ЕОМ (ст. 361-1) без використання відповідних електронних чи технічних засобів. Отже, у вказаних і подібних випадках засоби вчинення кримінального правопорушення виступають елементом змісту суспільно небезпечного діяння.

4. У більшості випадків засоби вчинення кримінального правопорушення значно полегшують реалізацію злочинного умислу і досягнення злочинного результату, адже суттєво підвищують уражаючий ефект діяння. Засоби вчинення кримінального правопорушення впливають на характер і небезпечність діяння через спосіб його вчинення.

Отже, засоби і злочинне діяння перебувають між собою в органічному зв'язку і взаємозалежності. При цьому засоби вчинення кримінального правопорушення слід відрізнити від суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності) і його компонентів, зокрема таких як рухи тіла, слова чи жести тощо. У зв'язку з цим не можна віднести до засобів вчинення кримінального правопорушення слова, жести, рухи тіла.

5. Засоби вчинення кримінального правопорушення – це предмети чи явища, що відокремлені від особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Маючи ті чи інші засоби, особа розміщує їх між собою та об'єктом злочинного посягання і використовуючи їх властивості, застосовує їх при вчиненні кримінального правопорушення. Тому не можна відносити до цих засобів, як інколи стверджують в літературі, ноги, кулаки, зуби, нігті, навіть організм винного (при зараженні венеричними захворюваннями, або вірусом імунодефіциту чи іншою невиліковною інфекційною хворобою). З викладеного випливає, що під засобами вчинення кримінального правопорушення слід розуміти певні предмети чи інші явища об'єктивного світу, відокремлені від

людини, яка лише володіє цими засобами і використовує для вчинення кримінального правопорушення.

6. Засоби майже завжди перебувають у динамічному стані. При цьому засоби вчинення кримінального правопорушення відносяться до сфери злочинної дії чи бездіяльності і використовуються (застосовуються) для вчинення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони та спричинення йому шкоди за допомогою здійснення негативного впливу на предмет кримінального правопорушення за допомогою знарядь або інших предметів чи явищ об'єктивної реальності. У випадку, коли ті чи інші предмети або явища не використовуються, а знаходяться в статичному стані, і суспільно небезпечне діяння здійснює на них негативний злочинний вплив, то вони трансформуються у предмети кримінального правопорушення.

7. Засоби вчинення кримінального правопорушення застосовуються особою свідомо і вибірково, з урахуванням обстановки, місця, умов, часу вчинення кримінального правопорушення, стану предметів чи елементів, на які чи у зв'язку з якими вчиняється злочин.

8. Особа усвідомлює, що засоби, які вона застосовує при вчиненні кримінального правопорушення, мають такі особливі властивості, що здатні заподіяти істотну шкоду або особливо тяжку шкоду правоохоронюваним інтересам.

Засоби вчинення кримінального правопорушення слід відрізнити від предмета кримінального правопорушення, тобто об'єктів матеріального світу, стосовно якого вчинено кримінальне правопорушення. Відомо, що суб'єкт нерозривно пов'язаний з предметом кримінального правопорушення, завжди в статичному стані. Засоби перебувають у динамічному стані, забезпечують здійснення посягання на предмет кримінальної охорони, включаючи вплив на суб'єкта кримінального правопорушення.

Наукою кримінального права розроблені такі правила відмежування знарядь і засобів вчинення кримінального правопорушення від предмета кримінального правопорушення, які мають застосовуватись у сукупності:

1) знаряддя і засоби є «активними» ознаками кримінального правопорушення, тобто завжди використовуються злочинцем для досягнення певного результату; знаряддя і засоби не підлягають впливу з використанням предмета кримінального правопорушення, останній є «пасивним» - на нього спрямовано діяння злочинця;

2) властивості предмета, як правило, передбачають використання його у більш-менш віддаленому майбутньому, а властивості знарядь і засобів завжди використовуються злочинцем лише при вчиненні кримінального правопорушення;

3) якщо предмет кримінального правопорушення вказує на охоронювані кримінальним законом відносини, а також характеризується злочинним впливом на нього у вигляді діяння, то знаряддя і засоби, навпаки, характеризують дії злочинця і не перебувають у взаємозв'язку з охоронюваними КК відносинами;

4) знаряддя і засоби залежать від наявності предмета або потерпілого від кримінального правопорушення, і, навпаки, предмет кримінального правопорушення не залежить від наявності тих чи інших знарядь і засобів вчинення кримінального правопорушення;

5) предмет кримінального правопорушення виділяється у складах злочинів з будь-якою формою вини, в той час як знаряддя і засоби - лише у складах умисних злочинів.

Одні і ті самі предмети матеріального світу при вчиненні різних кримінальних правопорушень можуть виступати або як предмети, або як засоби чи знаряддя. Наприклад, вогнепальна зброя, будучи знаряддям вчинення вбивства, є предметом караного за ст. 262 КК викрадення вогнепальної зброї.

Більшість фахівців вважають, що вилучені з цивільного обороту матеріальні «анти блага» (підроблені гроші, зброя, наркотичні засоби, порнографічні предмети тощо) є не засобами вчинення відповідних злочинів, а їх предметами [14, 49].

Знаряддя кримінального правопорушення - це ті предмети зовнішнього світу (знаряддя, пристосування і т. д.) чи процеси або явища (електричний струм, ультразвук, радіація), використовуючи які злочинець впливає на об'єкт кримінального правопорушення і його складові елементи. Знаряддя – це різновид засобів скоєння кримінального правопорушення, що є предметами матеріального світу, вживаними для безпосереднього здійснення злочинного діяння(зброя, інструменти, транспортні засоби).

Знаряддя - це предмети, використовуючи які особа здійснює фізичну (як правило, руйнівне) дію на матеріальні об'єкти (ця зброя - вогнепальна або холодна, інструменти, транспортні засоби, пристрої, технічне устаткування та ін.). До інших засобів скоєння кримінального правопорушення можуть бути віднесені підроблені документи та ін.

Використання злочинцем тих або інших засобів в одних випадках полегшують скоєння кримінального правопорушення, в інших - без них взагалі неможливо. Засоби є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, коли вони безпосередньо вказані в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно виходять з її сенсу. Так, зброя є обов'язковою ознакою складу бандитизму; вогнепальна або холодна зброя або інші предмети спеціально пристосовані для спричинення тілесних ушкоджень, є ознаками особливо злісного хуліганства. Причому знаряддя скоєння кримінального правопорушення можуть виступати ознакою як основного складу (ст.ст. 248, 257 КК), так і кваліфікованого (ч.2 ст. 248 КК) [72, 96-97].

У енциклопедичній літературі під знаряддям кримінального правопорушення розуміють, будь-який предмет, який був використаний злочинцем при скоєнні кримінального правопорушення, зокрема, для спричинення тілесного ушкодження жертві або для кримінального правопорушення проти життя [34, с.405]. До засобів вчинення кримінального правопорушення відносять предмети матеріального світу, що застосовуються при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Можуть бути віднесені зброя, інструменти, транспорт, підроблені документи тощо. Засоби перебувають у

динамічному стані, вони забезпечують здійснення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони.

Засоби вчинення кримінального правопорушення є факультативною ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Однак якщо вони прямо вказані у диспозиції статті Особливої частини КК України або однозначно випливають з її змісту, то вони стають обов'язковою ознакою конкретного складу кримінального правопорушення і потребують обов'язкового встановлення. Так, зброя є обов'язковою ознакою складу бандитизму (ст. 257 КК України); вогнепальна чи холодна зброя або інші предмети, спеціально пристосовані чи заздалегідь приготовлені для нанесення тілесних ушкоджень, є обов'язковими (в альтернативі) ознаками особливо злісного хуліганства (ч. 4 ст. 296 КК України). Причому знаряддя вчинення кримінального правопорушення можуть виступати як ознака основного складу або кваліфікуючого, наприклад транспортні засоби в складі незаконного полювання (ч. 2 ст. 248 КК України), або ж навіть ознаками особливо кваліфікуючого складу (ч. 4 ст. 296 КК України) [69, 145-146].

Таким чином, проаналізувавши різноманітні погляди вчених щодо визначення знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення в юридичній літературі слід вказати, що найбільш прийнятною видається позиція, що знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення є ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. У разі, якщо знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення безпосередньо вказані в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно випливають з її змісту, то вони виступають обов'язковою ознакою відповідного складу кримінального правопорушення, яка має значення для кримінально-правової кваліфікації. Розділяючи позиції видатних вчених під знаряддям вчинення кримінального правопорушення слід розуміти речі матеріального світу, якими безпосередньо заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода об'єктові кримінально-правової охорони. До засобів вчинення кримінального правопорушення необхідно відносити речі

матеріального світу, якими безпосередньо не заподіюється істотна шкода об'єктові кримінально-правової охорони, але які полегшують вчинення кримінального правопорушення. Застосування тих чи інших засобів істотно полегшує вчинення кримінального правопорушення, а в окремих випадках вчинення кримінального правопорушення без їх застосування є неможливим.

### **3.5 Спосіб вчинення кримінального правопорушення**

Центральний момент у генезисі злочинної поведінки — спосіб. Саме спосіб вчинення кримінального правопорушення є тією головною якісною характеристикою діяльності злочинця, яка найтісніше взаємопов'язана з властивостями інших елементів злочинної події.

«Спосіб вчинення кримінального правопорушення не просто сума або якийсь комплекс поведінкових актів, а визначена цілісна структура поведінки, що є певною системою. Отже, як будь-яка система, що має певну структуру, спосіб вчинення кримінального правопорушення утворюється із взаємопов'язаних елементів, актів поведінки, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування кримінального правопорушення. Ці акти поведінки (дії, операції, прийоми) сполучаються за певною ієрархією і субординацією як частини цілеспрямованої вольової діяльності» [65, 73].

М.І. Єнікеєв зазначає, що спосіб вчинення кримінального правопорушення – це «система прийомів, дій, операційних комплексів, зумовлених метою і мотивами дій, психічними і фізичними якостями особи, в яких виявляються психофізіологічні і характерологічні особливості людини, її знання, вміння, навички, звички і ставлення до різних проявів дійсності. Для кожного кримінального правопорушення існує свій системний “набір», комплекс дій і операцій. У кожної людини також є система узагальнених дій, що свідчать про її індивідуальні особливості. Ці комплекси так само індивідуалізовані, як і папілярні візерунки пальців, проте, відрізняючись від останніх, сліди цих комплексів завжди залишаються на місці кримінального правопорушення» [6, 105].

Проблема способу вчинення кримінального правопорушення як одна з ключових у кримінальному праві і криміналістиці залишається як і раніше дискусійною. Кримінально-правовий аспект способу вчинення кримінального правопорушення пов'язують з його характеристикою як одного з елементів об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Так, В.Н.Кудрявцев під способом вчинення кримінального правопорушення розуміє сукупність прийомів, які злочинець використовує, реалізуючи свої наміри. У деяких випадках спосіб вчинення кримінального правопорушення визначає кримінально-правову норму і зумовлює караність діяння, зважаючи при цьому на небезпеку способу вчинення кримінального правопорушення для об'єкта зазіхання, частоту його реалізації на практиці та юридичну можливість криміналізації [7, 110]. Кожне конкретне кримінальне правопорушення вчинюється певними особами, у визначений час, у конкретному місці і чітко вираженим способом. Проте законодавець не вважає за необхідне зазначати ці обставини у кожній конкретній кримінально-правовій нормі. Адже недоцільно та й неможливо визначити і розтлумачити у законі всі поняття і терміни, що вживаються у правовій науці і на практиці. Це стосується і способу вчинення кримінального правопорушення. Зокрема, спосіб уведено до диспозиції кримінально-правових норм лише для тих випадків, коли він визначає кримінальну караність діяння або впливає на характер суспільної небезпечності злочинного діяння.

У кримінальному праві спосіб вчинення кримінального правопорушення пов'язаний з іншими елементами його об'єктивної сторони і відбиває власне злочинне діяння, стає засадою для класифікації складу кримінального правопорушення, використовується як кваліфікуюча ознака. Приміром, ст. 67 КК України серед обставин, які обтяжують покарання, називає вчинення кримінального правопорушення загально-небезпечним способом. Частина 2 ст. 115 КК України встановлює відповідальність за вчинення умисного вбивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це певний метод, порядок і послідовність рухів, прийомів, що застосовуються особою для вчинення кримінального правопорушення. У випадках, коли спосіб вчинення кримінального правопорушення є ознакою конструктивною, необхідне його спеціальне вивчення і доказування, оскільки це має значення для кваліфікації діяння.

У КК України таких статей чимало. Наприклад, для складу такого кримінального правопорушення, як доведення до самогубства характерним є таких спосіб, як жорстке поводження або систематичне приниження людської гідності потерпілого. Перешкоджання здійсненню виборчого права буде злочинним за наявності таких необхідних ознак – якщо воно вчиняється шляхом насильства, обману, погроз, підкупу тощо. Часто спосіб є не лише ознакою складу конкретного кримінального правопорушення, але ще має значення для розмежування суміжних складів злочинів.

У цьому розумінні важко переоцінити роль зазначеної ознаки у складах кримінальних правопорушень проти власності, адже саме від способу вчинення цих діянь залежить їх форма: крадіжка, грабіж, шахрайство тощо. Іноді певний спосіб вчинення діяння є ознакою кваліфікованого виду складу кримінального правопорушення.

Спосіб має важливе кримінально-правове значення. Якщо він є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, то його встановлення в справі є необхідним. Відсутність даного способу виключає склад кримінального правопорушення. Наприклад, передбачене в ст. 120 КК України доведення до самогубства відсутнє, якщо не було жорстокого поводження з потерпілим чи систематичного приниження його людської гідності, шантажу або примусу до вчинення протиправних дій. Спосіб має істотне значення для правильної кваліфікації кримінального правопорушення, його аналіз дає можливість зробити висновок про інші ознаки й елементи складу кримінального правопорушення. Спосіб важливий для диференціації кримінальної відповідальності.

Переходячи до безпосереднього аналізу способів вчинення кримінального правопорушення, сформульованих за допомогою оціночних понять, насамперед варто перерахувати положення Особливої частини КК України, коли спосіб вчинення кримінального правопорушення сформульований як оціночне поняття. Це особлива жорстокість у п. 4 ч. 2 ст. 115, ст. 434 КК України, систематичне знущання, тяжка образа (ст. 116, 123 КК України), жорстоке поводження (ч. 1 ст. 120, ч. 2 ст. 431, ч. 1 ст. 438 КК України), систематичне приниження людської гідності (ч. 1 ст. 120 КК України), особливе мучення (ч. 2 ст. 121 КК України), спосіб завдання сильного фізичного болю, фізичних чи моральних страждань (ст. 127 КК України), знущання (ч. 1 ст. 299, ч. 2 ст. 373 КК України), знущання (ч. 2 ст. 406 КК України); спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб у п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України, спосіб, який створює небезпеку для життя чи здоров'я людини (ч. 1 ст. 258 КК України), спосіб, небезпечний для життя і здоров'я інших осіб (ч. 2 ст. 393 КК України), загально небезпечний спосіб (ч. 2 ст. 194-1, ст. 195, ч. 2 ст. 270-1, ч. 2 ст. 292 КК України); інший загально небезпечний спосіб (ч. 2 ст. 194, ст. 195, ч. 3 ст. 239-1, ч. 4 ст. 240, ч. 1 ст. 245, ч. 2 ст. 252, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 352, ч. 2 ст. 378, ч. 2 ст. 399, ч. 2 ст. 411 КК України) [15, 101].

Особлива жорстокість як спосіб вчинення кримінального правопорушення ускладнює кваліфікацію злочинів по-перше, багатогранністю свого змісту, по-друге, офіційним тлумаченням вказаного поняття лише стосовно умисного вбивства. Згідно з п.8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи», умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань,

а також якщо воно було поєднане із глумлінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань.

Таким чином, роз'яснивши зміст поняття особливої жорстокості, законодавець вдається до оціночних понять, які, в свою чергу, також потребують тлумачення. Це стосується, зокрема, термінів мордування, мучення і тортури. Формулювання перших двох термінів міститься у Правилах судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6. Так, під мордуванням визнаються насильницькі дії щодо особи, які полягають у багаторазовому або тривалому спричиненні болю (щипання, шмагання, завдання численних, але невеликих ушкоджень тупими чи гостро-колючими предметами тощо). Мучення розуміють як тривале позбавлення людини їжі, пиття чи тепла, залишення її в шкідливих для здоров'я умовах та інші подібні дії. За визначенням В. К. Матвійчука, тортури – це заподіяння особливих нестерпних мук або знущання, що мають тривалий характер, здійснюються багаторазово за наявності спеціальної мети. Вказані терміни можна назвати найпоширенішими способами реалізації (формами прояву) особливої жорстокості, проте, як зазначалося вище, кримінальний закон містить ще низку таких способів. Вважаємо, що до них можна віднести систематичне знущання, тяжку образу, жорстоке поводження, систематичне приниження людської гідності, особливе мучення, спосіб завдання сильного фізичного болю, фізичних чи моральних страждань, знущання [62, 159].

Потребують уніфікації і такі оціночні поняття КК як загально небезпечний спосіб, інший загально небезпечний спосіб, спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб, спосіб, небезпечний для життя і здоров'я інших осіб, які на наш погляд є тотожними. Кваліфікація злочинів, учинених наведеними способами ускладнюється їх недостатньою теоретичною розробленістю, а також відсутністю у кримінальному законі тлумачення вказаних понять. У теорії кримінального права дається невичерпний перелік способів, які можна

віднести до загально небезпечного, або загальні ознаки наслідків їх застосування. П. 9 вищенаведеної Постанови Пленуму Верховного Суду України визначає «як учинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК), умисне вбивство кваліфікується за умови, що винний, здійснюючи умисел на позбавлення життя певної особи, усвідомлював, що застосовує такий спосіб убивства, який є небезпечним для життя не тільки цієї особи, а й інших людей. При цьому безпека для життя інших людей має бути реальною» [30, 36].

Питання про те, чи може вказаний спосіб бути тотожним загально-небезпечному (про останній спосіб ідеться у п. 12 ч. 1 ст. 67, ст. 194-1, ч. 2 ст. 270-1, ч. 2 ст. 292, ч. 1 ст. 350 КК України), залишається суперечливим, оскільки його офіційного тлумачення немає. Можливо посилатися лише на роз'яснення, надане у науково-практичному коментарі КК України: «під вчиненням кримінального правопорушення загально небезпечним способом розуміється вчинення його, зокрема, такими способами: вибух, підпал, зараження чи отруєння водойм, затоплення, використання автоматичних пристроїв, електричного струму, газу тощо».

Загально небезпечний спосіб вчинення кримінального правопорушення, на наше переконання, є ширшим за змістом по відношенню до способу, небезпечного для життя багатьох (інших) осіб, оскільки він посягає не тільки на життя і здоров'я, а й загрожує настанням інших шкідливих наслідків. Ще одна відмінність між вказаними видами способів учинення кримінального правопорушення полягає в тому, що при вчиненні кримінального правопорушення загально небезпечним способом винний створює небезпеку для декількох об'єктів, як основних, так і факультативних. Видається, що необхідності у виділенні окремого поняття «спосіб, небезпечний для життя багатьох (інших) осіб» немає, оскільки термін «загально небезпечний спосіб» містить ознаки, які найбільш повно відображають підвищений ступінь суспільної безпеки першого способу вчинення кримінального правопорушення [27, 129].

Підсумовуючи сказане, можна зазначити, що спосіб вчинення кримінального правопорушення – це зовнішня форма злочинного діяння, що характеризується застосуванням прийому або сукупності прийомів виконання дії або утримання від його виконання при бездіяльності.

У тих випадках, коли місце, час, обстановка, засоби і знаряддя, а також способи скоєння кримінального правопорушення не є ознаками об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, вони можуть враховуватися як пом'якшують або обтяжують відповідальність обставини при призначенні покарання або мати важливе доказове значення по кримінальній справі.

### **Висновки до розділу 3.**

Факультативні ознаки об'єктивної сторони матеріального і формального складу кримінального правопорушення є однаковими. До них належать місце, час, знаряддя та засоби, спосіб та обстановка вчинення кримінального правопорушення.

Чинний КК України та теорія кримінального права до цього часу не вирішили належним чином проблему кваліфікації діянь беручи до уваги таку ознаку об'єктивної сторони як місце вчинення кримінального правопорушення. Ця обставина, на нашу думку, перешкоджає належній кваліфікації діянь. В літературі автори враховують настання (можливість настання) наслідків (як результату суспільно небезпечного діяння) «у відриві» від вчиненого діяння за двома варіантами: а) діяння вчинене на території України, а наслідки настали за її межами та б) навпаки, коли діяння вчиняється за межами України, а його наслідки мають місце на території України.

Час вчинення кримінального правопорушення є складовою обставини вчинення кримінальних правопорушень. Час вчинення кримінального правопорушення – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого вчиняється суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. У статтях Особливої частини КК час вчинення кримінального правопорушення як ознака об'єктивної сторони описується досить рідко. Разом

з тим встановлення часу вчинення кримінального правопорушення по кожній справі має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі. У цих випадках і місце, і час вчинення кримінального правопорушення є ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, відсутність якого означає і відсутність відповідного складу.

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється кримінальне правопорушення. Обстановка вчинення кримінального правопорушення іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і виступає як кваліфікуюча ознака. Дослідження обстановки вчинення кримінального правопорушення, ретельний аналіз особливостей її характеристик мають досить важливе значення у процесі кваліфікації діяння, в тому числі і при розмежуванні кримінальних правопорушень, а в підсумку для правильного застосування кримінального закону.

Законодавець надає вагомому кримінально-правового значення знаряддям та засобам вчинення кримінального правопорушення. Проаналізувавши наведені в науковій літературі погляди вчених щодо поняття засобів вчинення кримінального правопорушення, можемо стверджувати, що під засобами вчинення кримінального правопорушення більшість науковців розуміють предмети та інші явища (процеси, різні речовини) об'єктивного світу, які особа використовує для вчинення суспільно небезпечного діяння. Проте дане визначення поняття «засоби вчинення кримінального правопорушення», на нашу думку, не є достатньо конкретизованим, і тому не повною мірою відображає низку властивих їм рис.

Засоби вчинення кримінального правопорушення слід відрізнити від предмета кримінального правопорушення, тобто об'єктів матеріального світу, стосовно якого вчинено кримінальне правопорушення.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення утворюється із взаємопов'язаних елементів, актів поведінки, спрямованих на підготовку,

вчинення і приховування кримінального правопорушення. Кожне конкретне кримінальне правопорушення вчинюється певними особами, у визначений час, у конкретному місці і чітко вираженим способом. Водночас законодавець не вважає за необхідне зазначати ці обставини у кожній конкретній кримінально-правовій нормі.

## ВИСНОВКИ.

Кримінальне право України визнає кримінальним правопорушенням не самі по собі ідеї або думки людини, реалізація яких становить небезпеку для людини, суспільства або держави, а лише суспільно небезпечне діяння, що порушує кримінально правові норми. При розслідуванні або судовому розгляді кримінальної справи в першу чергу встановлюється об'єктивна сторона кримінального правопорушення і тільки на її основі суб'єктивна. Без ознак об'єктивної сторони навіть не виникає питання про суб'єктивну сторону кримінального правопорушення. Цим створюється серйозна гарантія дотримання законності при відправленні правосуддя у кримінальних справах. Таким чином, можемо констатувати особливе місце та роль об'єктивної сторони у складі кримінального правопорушення, яка виступає відмежувальною ознакою злочинної поведінки від незлочинної, окремих суміжних кримінальних правопорушень між собою.

Зазвичай протиправні дії заподіюють або здатні заподіювати шкоду правам і інтересам людини, суспільства і держави в цілому, перешкоджають поступальному розвитку суспільства.

Об'єктивна сторона має вирішальне значення для встановлення складу кримінального правопорушення. Це пояснюється такими обставинами:

- по-перше, не може бути визнано кримінальним правопорушенням те, що не має зовнішнього вираження, отже, склад будь-якого кримінального правопорушення включає зовнішні ознаки діяння;

- по-друге, зовнішні ознаки залишають, як правило, сліди у матеріальному світі, внаслідок чого стає можливою відносно точне відновлення картини кримінального правопорушення і доведення факту його вчинення;

- по-третє, зовнішні ознаки є найбільш надійним критерієм вираження внутрішніх ознак (суб'єктивної сторони) через органічну єдність перших і других і об'єктивній неможливості безпосереднього сприйняття психічних явищ, тобто за допомогою об'єктивних ознак виявляються суб'єктивні;

– по-четверте, в зовнішніх ознаках кримінального правопорушення зосереджено те, що ми відносимо до шкідливості і небезпеки кримінального правопорушення (збиток, шкода тощо), без яких кримінальне правопорушення є неможливим.

Підходів до визначення поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення у фаховій літературі більш ніж достатньо. Проте сама по собі їх значна кількість та різноманіття не свідчить про те, що питання є остаточно вирішеним. На нашу думку, недоліком переважної більшості визначень об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є те, що дослідники цього питання розглядають зазначену категорію дещо ізольовано, забуваючи про те, що об'єктивна сторона є частиною, яка належить до складу кримінального правопорушення нарівні з іншими його елементами, тобто є складовою системи, яка характеризується органічною єдністю компонентів.

Кожен з елементів й ознак складу кримінального правопорушення, що утворюють його зміст, в реальній дійсності не існує сам по собі, а, згідно з основним постулатом теорії соціальних систем, перебуває в тісному взаємозв'язку, взаємодії й взаємообумовленості з іншими системними елементами та ознаками соціально правової системи, якою є для кримінального права склад кримінального правопорушення. Випадіння з системи будь-якого системо-утворюючого елемента знищує або повністю видозмінює її [12, 48].

Таким чином, об'єктивною стороною складу кримінального правопорушення виступають зовнішні характеристики суспільно небезпечної поведінки особи за наявності інших його істотних компонентів.

Дослідники вказують, що зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об'єкт, яким цьому об'єкту заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння становлять об'єктивну сторону кримінального правопорушення.

При ґрунтовній характеристиці об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, яка була здійснена визнаним фахівцем

кримінального права радянської доби В.М.Кудрявцевим, її визначено як процес суспільно небезпечного й протиправного посягання на інтереси, що охороняються кримінальним законом, що розглядається з його об'єктивного боку, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату [42, 9].

Як бачимо, в цьому випадку до поняття об'єктивної сторони введено вказівки не лише на об'єкт посягання, а й на суб'єкта кримінального правопорушення. Таким чином відстежуються системні зв'язки між різними елементами складу кримінального правопорушення.

На нашу думку, у загальному визначенні об'єктивної сторони кримінального правопорушення доцільно відобразити обумовленість визнання нею лише таких зовнішніх характеристик кримінального правопорушення, які обмежені певними чинниками суб'єктивного характеру. Іноді можливість використання у формулюваннях об'єктивної сторони суб'єктивних характеристик злочинного діяння категорично заперечується.

Провівши дане дослідження, ми можемо стверджувати, що поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення у науці кримінального права сформульоване не достатньо змістовно та повно.

На основі вищенаведеного, підсумовуючи й узагальнюючи досліджений матеріал, на нашу думку, логічним визначенням поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, яке у повному обсязі відобразатиме її реальний зміст, буде таке: *«об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це система передбачених кримінальним законом зовнішніх ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також характеризують зовнішню сторону посягання особи на суспільні відносини та є предметом її суб'єктивної оцінки»*.

Основними ознаками об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є діяння (у формі дії чи бездіяльності). У матеріальних

складах кримінальних правопорушень до таких обов'язкових ознак належать наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками.

Діяння – це свідомий акт поведінки людини, який завжди є наслідком пізнавальної діяльності, відбиттям у свідомості об'єктивного світу. Залежно від характеру впливу на об'єкт кримінального правопорушення усі дії можна поділити на фізичні та інформаційні.

Суспільно небезпечні наслідки – це передбачена кримінально-правовою нормою матеріальна чи нематеріальна шкода, що заподіяна злочинною дією чи бездіяльністю об'єкту посягання.

У теорії кримінального права запропоновані, а у даному дослідженні проаналізовані, найбільш розповсюджені на практиці види причинних зв'язків

Факультативні ознаки об'єктивної сторони матеріального і формального складу кримінального правопорушення є однаковими. До них належать місце, час, знаряддя та засоби, спосіб та обстановка вчинення кримінального правопорушення.

Чинний КК України та теорія кримінального права до цього часу не вирішили належним чином проблему кваліфікації діянь беручи до уваги таку ознаку об'єктивної сторони як місце вчинення кримінального правопорушення. Ця обставина, на нашу думку, перешкоджає належній кваліфікації діянь.

Час вчинення кримінального правопорушення є складовою обстановки вчинення кримінальних правопорушень, це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого вчиняється суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. У статтях Особливої частини КК час вчинення кримінального правопорушення як ознака об'єктивної сторони описується досить рідко. Разом з тим встановлення часу вчинення кримінального правопорушення по кожній справі має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі. У цих випадках і місце, і час вчинення кримінального правопорушення є ознакою об'єктивної сторони складу

кримінального правопорушення, відсутність якого означає і відсутність відповідного складу.

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється кримінальне правопорушення. Обстановка вчинення кримінального правопорушення іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і виступає як кваліфікуюча ознака. Дослідження обстановки вчинення кримінального правопорушення, ретельний аналіз особливостей її характеристик мають досить важливе значення у процесі кваліфікації діяння, в тому числі і при розмежуванні кримінальних правопорушень, а в підсумку для правильного застосування кримінального закону. Законодавець надає вагомому кримінально-правового значення знаряддям та засобам вчинення кримінального правопорушення.

Засоби вчинення кримінального правопорушення слід відрізнити від предмета кримінального правопорушення, тобто об'єктів матеріального світу, стосовно якого вчинено кримінальне правопорушення.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення утворюється із взаємопов'язаних елементів, актів поведінки, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування кримінального правопорушення.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 35, ст.358.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
3. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131.
4. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: постанова Пленуму Верховного Суду України №3 від 26 квітня 2002 р. №3. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/v0003700-02> (дата звернення: 10.10.2020).
5. Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна: Постанова Пленуму Верховного Суду № 3 від 31 березня 1989 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-89#Text> (дата звернення: 10.10.2020).
6. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. №2. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. №1. С. 37-42.
7. Пояснювальна записка до проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів України. *Українське право*. 1997. №2. С 127-156.
8. Аверьянова Т.В., Белисин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов и под ред. проф. Р .С. Белки на. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2005. 992с.
9. Акоев К.Л. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. М., 1989. 20 с.

10. Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В. та ін. Кримінальне право України (Загальна частина): Підручник. Вид. 3-тє, переробл. та допов. За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К.: Юридична думка, 2004. 352 с.
11. Алексєєв О.О. Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. К., Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 19 с.
12. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика: Учебное пособие под. ред. Н.И. Порубова. Минск: Высш. школа, 1997. 344с.
13. Андріанов К.В. Особливості діяльності контрольних органів Європейської конвенції а прав людини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. № 3. 1999. с. 13-19.
14. Ахтирська Н.М. Криміналістична тактика: принципи і функції. автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. 1998. 16с.
15. Бабенко А.Н. Правовые ценности и освоение их личностью: автореф. дис. ... д-ра юр. наук. М., 2002. 27с.
16. Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ :Дакор, 2009. 739 с.
17. Бурчак Ф.Г. Объективная сторона преступления / Ф.Г. Бурчак, Е.Ф. Фесенко. *Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая*. К. : Наукова думка, 1985. 448 с.
18. Бажанов М.И. Объективная сторона преступления. *Уголовное право УССР. Часть Общая*. К. : Вища школа, 1984. С. 81–97.
19. Бахин В. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Симферополь, 1999. 34с.
20. Бахин В.П. Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. К.: Лыбидь, 1991. 142с.
21. Беньківський В.О. Причинний зв'язок і проблема розмежування складів злочинів. *Держава і право*. 2010. Випуск 39. С. 517- 521.

22. Володько М.В. Об'єктивна сторона складу злочину. *Кримінальне право України. Загальна частина*: Підручник. вид. 3-тє, переробл. та допов. / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. К. : Юридична думка, 2004. С. 88-89.

23. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додат. і допов.) / уклад. і голов.ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

24. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студ. юрид. фак. вищ. навч. закл. К. : Видавничий дім Ін Юре, 2006. 586 с.

25. Гришаев П.И. Объективная сторона преступления: учеб. Пособие. М. : ВЮЗИ, 1961. 48 с.

26. Гуров В. И. Орудия и средства совершения преступления в советском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1983. 20 с.

27. Галагагі В. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення Кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ): Автореф. ... дис. д-ра юрид. наук: 12.00.09 І Нац. акад. внутр. справ України. К., 2003. 39 с.

28. Гинзбург А.Я. Принципы советской криминалистики.- Караганда, 1974 – 206 с.

29. Глушков В.О., Долженков О.Ф., Сущепко В.Д. Стан боротьби з організованою злочинністю в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 1999. №24. С. 39-48.

30. Заборона катування. Практика Європейського суду з прав людини. К.: Український центр правничих студій. 2001 194с.

31. Денисова А. С. Уголовно правовое значение орудий и средств совершения преступления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 19 с.

32. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник. 2-е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

33. Исютин-Федотов Д.В. Теоретические и прикладные аспекты получения образцов для сравнительного исследования: автореферат дис. ...канд. юрид. наук. Минск, Белорусский гос. у-нт. 2003. 21с.

34. Єрусалімов І.О. Оптимізація забезпечення слідчої діяльності *Науковий вісник УАВС*. 1997. №21. С. 105-112.

35. Єрусалімов І.О., Алексеев О.О. Інформаційне забезпечення використання науково-технічних досягнень у слідчій діяльності: Навчальний посібник. К.: Наук. світ, 2001. 45с.

36. Іщенко А.В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: Монографія. За ред. І.П. Красюка. К.: НАВСУ, 2003. 359с.

37. Іщенко А.В., Красюк І.П., Матвієнко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів: Монографія. К.: НАВСУ, 2002. 212с.

38. Кауфман М.А. Время совершения преступления и его уголовно-правовое значение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. М., 1992. 21 с.

39. Ковалев М.И. Объективная сторона преступления. Советское уголовное право: Общая часть. Под ред. проф. Н.А. Беляева, М.И. Ковалева: [учебник]. М. : Юрид. лит., 1977. С. 141-167.

40. Ковалев М.И., Ныркова Н.А. Объективная сторона преступления. *Уголовное право. Общая часть*: [учебник]; под ред.В.Н. Петрашева. М., 1999. С. 169–179.

41. Качурін С. Одержання зразків для експертного дослідження: проблеми теоретичного і практичного характеру. *Право України*. 2004. №21. С. 110-113.

42. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления: *Учебник уголовного права. Общая часть*. М. : СПАРК, 1996. 412 с.

43. Кідіна Н. Законодавство країн Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх. *Право України*. 2000. № 2. С 97-100.

44. Козаченко І. Я., Спасенников Б. А. Вопросы уголовной ответственности и наказания лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключающими вменяемости. *Государство и право*, 2001. № 5. С. 71.

45. Костенко О.М. Обстановка вчинення злочину. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т.4: Н.-П. [редакол.: Ю.С. Шемнученко (голова редкол.) та ін.] К. : Укр. енцикл. 2002. 720 с.

46. Коржанський М. Й. Чи має переваги новий Кримінальний кодекс України. *Юридичний вісник України*. 2001. № 35. С.1.

47. Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты. *Вестник Московского университета*. 1998. № 3. С. 69-80.

48. Крылова Н. Е. Серебренникова А. В. Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии). Издание 2-е, переработанное и дополненное: Учебное пособие. М.: Издательство «Зерцало», 1998. 208 с.

49. Кримінальне право. Загальна частина: підручник; за ред. А. С. Беніцького та ін. К.: Істина, 2011. 1112 с.

50. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. [4-те вид., переробл. і допов.] Харків: Право, 2010. 456 с.

51. Кримінальне право (Особлива частина): підручник; за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с.

52. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2т. 5-те вид., допов. Х.: Право, 2013. Т.1 : Загальна частина. За ред. Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І.Тютюгін та ін. 2013. 376с.

53. Курилюк Ю.Б. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 419 КК України. *Юридична наука*. 2014. № 1. С. 72-77.

54. Мала енциклопедія кримінального права. Ю.Л. Башицький, М.О. Костенко, З.А. Тростюк, О.О. Кваша [та ін.]; за заг. ред. Ю.Л. Башицького та З.Л. Тростюк. К. :Кондор, 2012. 284 с.

55. Малиновский А. А. Уголовное право зарубежных стран: Учебное пособие. М.: Новый Юрист, 1998. 128 с.
56. Музыка А.А. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. Хмельницкий : Хмельн. ун-т управ. и права, 2009. 112 с.
57. Малинин В. Б. Объективная сторона преступления. СПб, Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. 301 с.
58. Мельник М. І. Законодавчі аспекти відмежування злочинного діяння від незлочинного. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ*. 2004. №9. С. 83-89.
59. Мірошниченко Н., Орловська Н. Обмежена осудність та її законодавче вирішення. *Право України*, 1997. № 7. С 23-24.
60. Мороз В. Г. Поняття місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 122-136.
61. Матвійчук В.К. Об'єктивна сторона складу злочину: її складові та зміст. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2013 р., № 1 (39). С. 163-168.
62. Матвійчук В.К. Особливо жорстоке поводження як ознака об'єктивної сторони складу злочину. *Юридична наука*. 2011. №2, С. 155-163.
63. Михайленко О. Проблеми справедливості при розбудові правової держави. *Право України*. 1998. №8. С.43
64. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2000. 272 с.
65. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. – Т.1. 3-те вид., переробл. та доповн. К. : Алерта. 2009. 964с.
66. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. [6-те вид., переробл. і доповн.]. К.: Юридична думка, 2009. 1236с.
67. Орлов В. С. Суб'єкт преступления по советскому уголовному праву. М.: Госюриздат, 1958. С. 96. 259 с.
68. Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. СПб, Издательство Юридического института, 2004. 301 с.

69. Первомайський В. Б. Афект фізіологічний. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К., 1998. Т. 1: А-Г. 760 с.

70. Правовые меры борьбы против пьянства, алкоголизма и наркомании. К.: Политиздат Украины, 1980. 156 с.

71. Панов М. М. Средства совершения преступления: понятие и виды. *Проблемы законности*. 2003. Вып. 64. С. 127–133.

72. Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною. *Право України*. 2001. №1. С 53-55.

73. Пьянство и преступность: история, проблемы. К.: Наукова думка, 1989. 528 с.

74. Рошин А. И. Биленчук П. Д. Омельченко Г. Е. Криминалиста: Практическое пособие. К.: Изд-во «Україна», 1995. 413 с.

75. Сергеевский Н.Д. Избранные труды. Отв. ред. и автор библиогр. Очерка А.И. Чучаев. М. : Буквовед, 2008. 606 с.

76. Панов М.І. Об'єктивна сторона злочину. *Кримінальне право України. Загальна частина*: Підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ-Х.: Юрінком Інтер. Право, 2001. 416 с.

77. Пионтковский А.А. Объективная сторона состава преступления. *Курс советского уголовного права*. Т. 2. М. : Изд-во «Наука», 1970. С. 131–183.

78. Сахаров В. И. Средства и орудия совершения преступления и их уголовно-правовое значение : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1999. 21 с.

79. Савчук К.О. Територія. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл, 1998. Т. 6. Т—Я. 2004. С. 45-43.

80. Строган А.Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності: Навч. посібник. К. : Атіка, 2007. 424 с.

81. Сабитов Р.А. Теория и практика уголовно-правовой квалификации : науч.- практ. пособие. М. : Юрлитинформ, 2013. 592с.

82. Стрельцов Є.Л. Об'єктивна сторона злочину. *Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник* / Відп. ред. Е.Л. Стрельцов. Х. : ООО «Одиссей», 2010. С.85-95.

83. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов: Изд-во Рост.ун-та, 1977. 216с.

84. Українське кримінальне право. Загальна частина. За заг. ред. В.О.Навроцького. К.: Юрінком Інтер, 2013. 711 с.

85. Устименко С.С. Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення: Автореф. дис... к-та юрид. наук: 12. 00. 08. Харків, 1984. 16 с.

86. Устименко С. С. Спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення. Харків: «Вища школа», 1989. 104 с.

87. Хохлова І.В. Об'єктивна сторона злочину. *Кримінальне право України: (Загальна частина): Навч. посібник.* – К. : Центр навч.літератури, 2006. С. 74-85.

88. Чернишова Н.В. Кримінальне право України : тези лекцій і практичні завдання для курсантів Київського училища міліції МВС України / Н.В. Чернишова, М.В. Володько, М.А. Хазін. К. : Наукова думка, 1995. 456 с.

89. Тимчук О.Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2005. 19 с.

90. Фесенко Є.В. Особливості наслідків та причинного зв'язку у злочинах з матеріальним складом. *Часопис Академії адвокатури України.* 2010. № 6.С. 1–5.

91. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Атіка, 2009. 512 с.